

ΤΕΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«ΠΕΝΘΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ ΣΤΗΝ ΣΤΗΡΙΞΗ ΤΗΣ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ»**

ΦΟΙΤΗΤΡΙΕΣ: ΚΟΤΣΙΑ ΑΓΓΕΛΙΚΗ

ΓΙΟΥΤΣΟΥ ΜΑΡΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΒΑΛΣΑΜΗ ΟΥΡΑΝΙΑ

ΠΑΤΡΑ, 2018

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός: Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση των απόψεων των κοινωνικών λειτουργών σχετικά με τη διαχείριση του πένθους στην παιδική ηλικία και τον τρόπο αποτελεσματικής παρέμβασης.

Υλικό και μέθοδος: για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας χρησιμοποιήθηκαν επιστημονικά άρθρα και βιβλία ενώ η έρευνα πραγματοποιήθηκε μέσω ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου το οποίο αναρτήθηκε σε κλειστές ομάδες κοινωνικών λειτουργών ενώ η ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας έγινε μέσω του στατιστικού πακέτου SPSS.

Συμπεράσματα: Οι τρόποι έκφρασης του πένθους που βιώνουν τα παιδιά θα πρέπει να αξιολογούνται με βάση τη συχνότητα και τη δυνατότητα επεξεργασίας του από τα ίδια τα παιδιά. Ο γενικός στόχος της παρέμβασης σχετίζεται με την αποδοχή του γεγονότος, την αποσαφήνιση των λανθασμένων αντιλήψεων και την αντιμετώπιση των αλλαγών που βιώνουν. Σημαντικό γεγονός είναι ότι οι κοινωνικοί λειτουργοί θεωρούν στην πλειοψηφία τους ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί πρέπει να περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του και την έκφραση των συναισθημάτων του.

ABSTRACT

Purpose: The purpose of this paper is to investigate the views of social workers on the management of childhood mourning and how to intervene effectively.

Materials and Methods: Scientific papers and books were used to prepare this paper while the research was conducted through an electronic questionnaire which was posted to closed groups of social workers while the analysis of the results of the survey was done through the SPSS statistical package.

Conclusions: The ways of expressing the mourning experienced by children should be evaluated on the basis of their frequency and ability to be processed by the children themselves. The general goal of the intervention relates to accepting the event, clarifying the misconceptions and addressing the changes that they experience. An important fact is that social workers consider most of them that the stage of effective intervention in a mourning child should include encouraging and expressing his feelings.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	2
ABSTRACT.....	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	7
Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΗΝ ΜΕΣΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ.....	7
1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
1.2 ΝΟΗΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	7
1.3 ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ	8
1.3.1 ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΑΥΤΟΑΝΤΙΛΗΨΗ.....	8
1.3.2 ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗΣ.....	9
1.3.3 ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑΣ	10
1.4 ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	13
ΤΟ ΠΕΝΘΟΣ.....	13
2.1 ΟΡΙΣΜΟΣ ΠΕΝΘΟΥΣ.....	13
2. 2 ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ	13
2.2.1 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ	15
2.2.2 ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΘΛΙΨΗΣ.....	17
2.2.3 ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΘΛΙΨΗΣ	17
2.2.4 ΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΘΛΙΨΗ.....	18
2.3 Ο ΘΡΗΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΝΘΟΣ, Η ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΘΛΙΨΗΣ.....	19
2.3.1 ΟΙ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΟΥ ΘΡΗΝΟΥ	20
2.3.1.1 ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΘΡΗΝΟΥ	23
2.3.1.2 ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΘΡΗΝΟΥ	24
2.3.2 ΜΗ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΘΡΗΝΟΣ	25
2.3.2.1 ΘΡΗΝΟΣ ΜΕ ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΜΕΤΑΤΡΑΥΜΑΤΙΚΟΥ ΣΤΡΕΣ	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	29
Η ΕΚΦΡΑΣΗ ΠΕΝΘΟΥΣ ΚΑΙ ΘΡΗΝΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ.....	29
3.1 ΟΙ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΘΡΗΝΟΥ-ΠΕΝΘΟΥΣ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ.....	29
3.2 ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΟ ΘΡΗΝΟ.....	30
3.3 Ο ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΑΝΑ ΗΛΙΚΙΑ	31

3.4 ΑΝΑΓΚΕΣ ΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΙ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ.....	32
3.5 ΠΡΕΠΕΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΝΑ ΠΗΓΑΙΝΟΥΝ ΣΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑ;	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	35
ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΕΝΘΟΣ-ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ	35
4.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	35
4.2 ΟΙ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ	35
4.3 Η ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ	36
4.4 Η ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΘΑΝΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ.....	36
4.5 Η ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΝΟΥ ΤΟΥ ΓΟΝΕΑ	37
4.6 ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ.....	37
4.7 Η ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	41
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ.....	41
5.1 ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟ ΤΟΥ ΣΟΨΥ ΠΑΤΡΩΝ.	41
5.2 ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΙΕΡΕΑ.....	43
5.4 ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΑΤΟΜΑ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΒΙΩΣΕΙ ΠΕΝΘΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ.	44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	47
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	47
6.1 ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ-ΣΚΟΠΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	47
6.2 ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	47
6.3 ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ.....	47
6.4 ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ-ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ	48
6.5 ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ.....	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7	50
ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ- ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΗ.....	50
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ.....	96
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	99
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	102
Πένθος στην παιδική ηλικία.....	102

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της παρούσας πτυχιακής εργασίας είναι η διερεύνηση των απόψεων των κοινωνικών λειτουργών σχετικά με τη διαχείριση του πένθους στην παιδική ηλικία.

Το πένθος προσδιορίζεται ως η απάντηση της ψυχής στην απώλεια και εκφράζεται μέσω των συναισθημάτων της λύπης, της θλίψης και της απόγνωσης. Οι προεκτάσεις του πένθους στη ζωή ενός ατόμου είναι ψυχολογικές, σωματικές πνευματικές και κοινωνικές. Η κυριότερη απώλεια που εκφράζεται μέσω του πένθους είναι ο θάνατος. Ο θάνατος αφορά όλους τους ζωντανούς οργανισμούς και οι αντιδράσεις παρουσιάζονται κυρίως με βάση τα ένστικτα του καθενός με εμφανείς ή μη εμφανείς τρόπους. Για τον κάθε άνθρωπο το πένθος βιώνεται και εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο. Κοινός γνώμονας είναι η εσωτερική θλίψη και η στεναχώρια.

Για την παιδική ηλικία το πένθος παρουσιάζεται σαν μια σκληρή πραγματικότητα θανάτου και απώλειας με τους γονείς να προσπαθούν συχνά να δημιουργήσουν ένα πλέγμα προστασίας στα παιδιά τους από το πένθος. Είναι προφανές ότι τα παιδιά θα βιώσουν κάποια στιγμή στη ζωής τους την απώλεια ενός οικείου ή αγαπημένου προσώπου.

Η μελέτη της ψυχολογίας του παιδιού προσπαθεί να εντρυφήσει ιδιαίτερα στις αντιλήψεις, τα βιώματα και τα μέσα τα οποία είναι ικανά να προστατέψουν ένα παιδί όταν θα κληθεί να βιώσει το πένθος. Η σύγχρονη ψυχολογία της παιδικής ηλικίας καταρρίπτει την παλαιότερη άποψη του συνόλου της κοινωνίας περί της αδυναμίας των παιδιών να αντιληφθούν και να βιώσουν το πένθος. Για το λόγο αυτό η κυρίαρχη θέση μεταξύ κοινωνίας και οικογένειας είναι να περιορίζει αναφορές και συζητήσεις που αφορούν το θάνατο και να παρανοεί την ανάγκη των παιδιών να μάθουν την έννοια της απώλειας. Η στρατηγική αυτή οδηγεί στην καταπίεση των συναισθημάτων των παιδιών και στην εντύπωση ότι τα παιδιά δεν πενθούν ή πενθούν μερικώς λόγω άγνοιας. Η κατανόηση όμως της οριστικότητας του θανάτου και η ικανότητα του ατόμου να πενθεί έχει τις βάσεις της στην παιδική ηλικία και στους μηχανισμούς ωρίμανσης του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΗΝ ΜΕΣΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα από τα σπουδαιότερα κομμάτια της ανθρώπινης ανάπτυξης, με το οποίο έχουν ασχοληθεί πολλοί εξελικτικοί ψυχολόγοι, είναι αυτό της μελέτης της συγκεκριμένων χρονικών περιόδων στη ζωή του ατόμου καθώς και τις αλλαγές μέσα από τις οποίες διέρχεται το άτομο σε διάφορους τομείς της ζωής του (συναίσθημα, νοημοσύνη). Ποιο συγκεκριμένα οι περίοδοι στους οποίους χωρίζετε η ζωή ενός ανθρώπου είναι οι εξής: η προγεννητική περίοδος (από την στιγμή της σύλληψης έως τη γέννηση), η βρεφική και νηπιακή ηλικία (από την γέννηση έως τα 3 έτη), η προσχολική περίοδος (από τα 3 έως τα 6 έτη), η μέση παιδική ηλικία (από τα 6 έως τα 12 έτη) με την οποία θα ασχοληθούμε και εμείς στην εργασία μας, η εφηβεία (από τα 12 έως τα 20 έτη), η πρόωμη ενήλική ζωή (από τα 20 έως τα 40 έτη), η μέση ενήλικη ζωή (από τα 40 έως τα 65 έτη) και τέλος η ύστερη ενήλικη ζωή (από τα 65 έτη έως το θάνατο)^{1,2}.

Όπως προαναφέρθηκε εμείς στην εργασία μας θα ασχοληθούμε αποκλειστικά με την μέση παιδική ηλικία (6 έως 12 έτη) και στόχος μας είναι να παρουσιάσουμε τις αλλαγές στις οποίες υπόκεινται το παιδί σε νοητικό , συναισθηματικό, κοινωνικό και οικογενειακό επίπεδο¹.

1.2 ΝΟΗΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η μέση παιδική ηλικία σύμφωνα με τον Piaget , και πιο συγκεκριμένα από τα 7 έως τα 12 έτη, αποτελεί περίοδο όπου το παιδί αναπτύσσει συγκεκριμένες λογικές πράξεις , οι οποίες χαρακτηρίζονται από πρακτική χρήση της λογικής σκέψης. Η λογική σκέψη περιλαμβάνει τη χρήση λογικών και γνωστικών διεργασιών για την επίλυση προβλημάτων. Αποτέλεσμα των διεργασιών αυτών είναι η μετατροπή της σκέψης του παιδιού από εγωκεντρική σε μια πιο ευρεία μορφή σκέψης λαμβάνοντας υπόψη του ένα φάσμα διαστάσεων, ικανότητα γνωστή ως αποκέντρωση².

Μια ακόμα σημαντική ικανότητα η οποία αναπτύσσετε κατά τη διάρκεια της μέσης παιδικής ηλικίας και αφού το παιδί εισχωρήσει πλήρως στην διαδικασία των συγκεκριμένων λογικών πράξεων, είναι η δυνατότητα του παιδιού να δίνει ορθές

απαντήσεις σε διάφορα προβλήματα χωρίς όμως να μπορεί να δικαιολογήσει την απάντησή του λογικά, αλλά και την δυνατότητα να κατανοεί το παιδί την έννοια της αντιστρεψιμότητας³. Τέλος όσο αφορά την μνήμη του παιδιού η παιδική ηλικία αποτελεί περίοδο όπου η ικανότητα κωδικοποίησης , αποθήκευσης και ανάσυρσης πληροφοριών βελτιώνετε σταδιακά , πιο συγκεκριμένα η βραχυπρόθεσμη μνήμη αυξάνετε και η μεταμνήμη οργανώνεται με καλύτερο τρόπο ^{3,4}.

1.3 ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Ένας ακόμα τομέας ο οποίος υπόκειται σε αλλαγές στην μέση παιδική ηλικία είναι ο συναισθηματικός τομέας. Τα παιδιά από την ηλικία των 6 έως την ηλικία των 12 χρόνων αναπτύσσουν σε μεγάλο βαθμό έννοιες όπως η αντίληψη του εαυτού, αυτοεκτίμηση , φιλοπονία και κατωτερότητα, αυτοαντίληψη, ηθικότητα. Τα χαρακτηριστικά αυτά καθώς και η ανάπτυξη τους μπορεί να παίξουν καθοριστικό ρόλο στην αποτελεσματική βίωση του πένθους ⁴.

1.3.1 ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΑΥΤΟΑΝΤΙΛΗΨΗ.

Σύμφωνα με τον Eric Erikson, κατά τη μέση παιδική ηλικία το παιδί δίνει μεγάλη σημασία στην επάρκειά του και προσπαθεί να αναπτύξει μηχανισμούς ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του σχολικού και οικογενειακού περιβάλλοντος. Σε συνδυασμό με τα παραπάνω το παιδί μάχεται να βρει μια θέση για τον εαυτό του στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον , πιο συγκεκριμένα Κατά την περίοδο της σχολικής ηλικίας το παιδί έχει την τάση να ανακαλύψει τον εαυτό του (ποιος είμαι;). Η αντίληψη του εαυτού περνά από τα σωματικά στα ψυχολογικά γνωρίσματα και η αντίληψη του παιδιού περισσότερο σύνθετη. Ποιο συγκεκριμένα σύμφωνα με τους Damon και Hart (1998) και τους Livesly και Bromley(1973) «Τα παιδιά της μέσης παιδικής ηλικίας διαφοροποιούν τον κοινωνικό εαυτό τους από τον προσωπικό και βαθμιαία περνούν από σωματικές σε συμπεριφορικές απარიθμήσεις των χαρακτηριστικών τους»⁵.

Η αντίληψη του εαυτού περνά λοιπόν από τα σωματικά στα ψυχολογικά γνωρίσματα και η αντίληψη του γίνεται περισσότερο σύνθετη . Το παιδί ηλικίας 6 έως 12 ετών μπορεί να κρίνει τον εαυτό του και να αναπτύξει την ακαδημαϊκή, κοινωνική, συναισθηματική και σωματική αυτοαντίληψη του. Επιπροσθέτως το παιδί για να εξηγήσει δυνατότητες του προβαίνει σε σύγκριση με τους συνομήλικους διαδικασία στην οποία αξιολογεί ικανότητες , ειδικές γνώσεις, και πεποιθήσεις σε σχέση με τα χαρακτηριστικά των άλλων. Τέλος είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι τα παιδιά ηλικία από 8 έως 10 ετών είναι σε θέση να κατανοήσουν πως η άποψη κάποιου άλλου είναι διαφορετική από τη δική τους, ενώ από τα 10 έως τα 12 έτη μπορεί να σκέφτεται την δική του άποψη και την άποψη κάποιου άλλου καθώς και την αντίδραση ενός τρίτου ατόμου, κάτι που πριν ήταν αδιανόητο⁶.

1.3.2 ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗΣ.

Την περίοδο του Δημοτικού σχολείου το παιδί αναπτύσσει το τομέα των συναισθημάτων του πιο συγκεκριμένα, το παιδί έχει ακριβέστερη επίγνωση των κανόνων εκδήλωσης των συναισθημάτων . Έχει δηλαδή επίγνωση «των πολιτισμικά καθορισμένων κανόνων που προσδιορίζουν ποια συναισθήματα θα πρέπει ή δε θα πρέπει να εκδηλώνονται και κάτω από ποιες συνθήκες» και ποια συναισθήματα πρέπει να εκφραστούν και ποια να αποκρυφτούν σε κάθε περίπτωση . Τα κορίτσια συγκριτικά με τα αγόρια έχουν πιο ευπρεπή συμπεριφορά , συμμορφώνονται και κινητοποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό, αίτια της κατάστασης αυτής ίσως αποτελεί η μεγαλύτερη άσκηση πίεση σε εκείνες από τους γονείς. Ακόμη έχει αποδειχθεί ότι παιδιά ηλικίας 12 ετών πολλές φορές δεν μπορούν να κρύψουν το θυμό τους στην άσκηση εξουσίας από κάποιο ενήλικο πρόσωπο , παρόλο που η μέση παιδική ηλικία αποτελεί αφετηρία ανάπτυξης του αυτοελέγχου ικανότητας που επιτρέπει στο παιδί να ελέγχει την συμπεριφορά του⁷.

Τέλος μια ακόμη σημαντική αλλαγή που επέρχεται κατά την μέση παιδική ηλικία, αποτελεί η σταδιακή εστίαση στα εσωτερικές πληροφορίες όσο και στις εξωτερικές για την ερμηνεία συναισθημάτων . Αυτό έχει ως αποτέλεσμα στην ηλικία περίπου των 8 ετών, τα παιδιά να κατανοούν ότι πολλές καταστάσεις προκαλούν διαφορετικές συναισθηματικές αντιδράσεις σε διαφορετικά μεταξύ τους άτομα, ενώ σε ηλικία 6

έως 9 ετών κατανοούν ότι τα άτομα μπορούν να δοκιμάσουν πολλά συναισθήματα ταυτόχρονα. Η διαδικασία αυτή είναι γνώστη ως διαδικασία της ενσυναίσθησης⁸.

1.3.3 ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑΣ .

Η παιδική ηλικία αποτελεί περίοδο ανάπτυξης της αυτοεκτίμησης, καθώς και της ηθικότητας. Η αυτοεκτίμηση, δηλαδή « η τάση του ατόμου για θετική και αρνητική αυτοαξιολόγηση του εαυτού»⁹, σημειώνει ιδιαίτερη ανάπτυξη , τα παιδιά αξιολογούν τον εαυτό τους με βάση τα κοινωνικά κριτήρια. Είναι αποδεκτό ότι όταν τα παιδιά έχουν θετική αυτοεκτίμηση θεωρούν ότι είναι καλά σε πολλούς τομείς της ζωής τους, ενώ εάν η αυτοεκτίμηση είναι αρνητική συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Τέλος όσο αφορά την αυτοεκτίμηση είναι σημαντικό να προσθέσουμε ότι κατά την μέση παιδική ηλικία μπορεί να είναι ιδιαίτερα υψηλή , αλλά αργότερα μπορεί να μειωθεί ιδιαίτερος, ειδικά κατά την εισαγωγή του παιδιού στο Γυμνάσιο¹⁰. Σημαντικός παράγοντας στην ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης έχει ο τύπος προσκόλλησης , δηλαδή « ο τύπος των συναισθηματικών δεσμών που αναπτύσσει το παιδί με τα άτομα στο οικογενειακό περιβάλλον »¹¹.

Κλείνοντας τον συναισθηματικό τομέα θα ήταν ορθό να αναφέρουμε την βελτίωση της αίσθησης της ηθικότητας, κατά μέση παιδική ηλικία. Ο Kohlberg υποστηρίζει ότι η ηθικότητα αναπτύσσεται σε τρία στάδια τα οποία αποτελούνται από επιμέρους έξι στάδια. Το πρώτο στάδιο είναι αυτό της προσυμβατικής ηθικής όπου επέρχεται η συμμόρφωση με άκαμπτους κανόνες βασισμένους στην τιμωρία και την επιβράβευση, το επίπεδο είναι η συμβατική ηθική κατά το οποίο το άτομο προσεγγίζει τα προβλήματα βάση της δικής του θέσης ως καλού και υπεύθυνου μέλους της οικογένειας . Τέλος το τρίτο επίπεδο είναι αυτό της μετασυμβατικής ηθικής που αποτελούν τις καθολικές ηθικές αρχές τις οποίες θεωρούν ευρύτερες από τους νόμους της κοινωνίας¹².

1.4 ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Κατά τα τη μέση παιδική ηλικία οι διαπροσωπικές σχέσεις αποκτούν μεγάλη σημασία. Οι φίλοι παρέχουν στο παιδί πληροφορίες για το περιβάλλον, για τον ίδιο τον εαυτό καθώς και συναισθηματική υποστήριξη, επικοινωνία κι κοινωνικοποίηση. Έτσι τα παιδιά 6 έως 12 ετών είναι δυνατόν να αναπτύξουν το αίσθημα της ομαδικότητας, να διατυπώσουν προσωπικούς κανόνες και να διαμορφώσουν την εμφάνιση τους. Επιπλέον αλληλεπιδρούν σε τακτική βάση, αποκτούν ιεραρχική οργάνωση (π.χ. αρχηγός, δάσκαλος) δίνοντας τους την ικανότητα να συνεργαστούν για να επιτύχουν στόχους, ταυτίζονται και νιώθουν την ανάγκη να ανήκουν σε μια ομάδα ανακαλύπτοντας την αξία της ομαδικής δουλειάς¹³.

Πέρα όμως από το κοινωνικό επίπεδο αλλαγές επέρχονται και στα πλαίσια του οικογενειακού βίου. Στο διάστημα της μέσης παιδικής ηλικίας το παιδί σε συνεργασία με τους γονείς του παίρνει αποφάσεις για την πορεία του ή την καθημερινότητα του, έτσι με αυτόν τον τρόπο περνά στη διαδικασία όπου γονείς και παιδιά ελέγχουν από κοινού τη συμπεριφορά. Επιπροσθέτως τα αδέρφια ασκούν περισσότερη επιρροή τόσο θετική όσο και αρνητική¹².

Είναι φανερό λοιπόν ότι το παιδί τόσο σε νοητικό, όσο και σε συναισθηματικό, κοινωνικό αλλά και οικογενειακό επίπεδο έρχεται αντιμέτωπο με σημαντικές αλλαγές οι οποίες θα καθορίσουν την μετέπειτα πορεία του παιδιού. Συνοψίζοντας λοιπόν, όπως είδαμε το παιδί της μέσης παιδικής ηλικίας, δηλαδή το παιδί από τα 6 έως τα 12 χρόνια του εισχωρεί στη σφαίρα της ανεξαρτησίας με μικρά και σταθερά βήματα αφήνοντας όμως την οικογένεια να αποτελεί σημαντική πηγή υποστήριξης, πληροφόρησης, έμπνευσης και στήριξης. Επιπλέον μαθαίνει να ιεραρχεί τα άτομα στο περιβάλλον του και ανακαλύπτει το πολύτιμο δώρο της ομαδικής δουλειάς και της συνεργασίας.

Τέλος αναπτύσσει συναισθήματα όπως η αυτοεκτίμηση, η ηθικότητα, η αυτοαντίληψη, η έννοια του εαυτού, αλλά και το συναισθηματικό του επίπεδο μαθαίνοντας τα αποδεκτά και μη συναισθήματα τα λειτουργικά και μη. Όλες οι παραπάνω πληροφορίες θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε πόσο σημαντικό ρόλο παίζει η ανάπτυξη του παιδιού στη μέση παιδική ηλικία στη βίωση του πένθους, στα χαρακτηριστικά του αβίωτου πένθους, καθώς και θα μας βοηθήσουν στο να

κατανοήσουμε πως θα πρέπει να φερόμαστε στο παιδί που βιώνει το θάνατο ενός γονέα τι πρέπει να του λέμε και αντιμετώπιση θα πρέπει να έχουμε απέναντί του ¹⁴.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΤΟ ΠΕΝΘΟΣ

2.1 ΟΡΙΣΜΟΣ ΠΕΝΘΟΥΣ

Πολλοί είναι αυτοί που έχουν διατυπώσει έναν ορισμό για το πένθος. Το πένθος εννοιολογικά προέρχεται από το ρήμα πάσχω που αντιστοιχεί στη λέξη πάθος. Το «πένθος ορίζεται τόσο ως η προσπάθεια αποδοχής μιας απώλειας όσο και η γενικότερη διαδικασία προσαρμογής σε αυτή την απώλεια. Σύμφωνα με το DSM-IV, ο όρος πένθος, χρησιμοποιείται όταν *“αυτό που προκαλεί το ενδιαφέρον της κλινικής προσοχής, είναι μια αντίδραση στο θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου”*. Τόσο η διάρκεια όσο και ο τρόπος έκφρασης του πένθους είναι κάτι το οποίο διαφέρει σημαντικά μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών ομάδων¹³.

Το πένθος εξωτερικεύεται με τρόπους που εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες όπως είναι η ηλικία που έχει το άτομο την στιγμή που συμβαίνει η απώλεια, την ηλικία του ανθρώπου που χάνεται, από το αν ο θάνατος ήταν ξαφνικός ή αιφνίδιος, από την σχέση που υπήρχε ανάμεσα στον νεκρό και τον πενθούντα και στην ικανότητα του τελευταίου να αποδεχθεί και να συνεχίσει την ζωή του με τα νέα αυτά δεδομένα. Το άτομο συνήθως εκφράζεται μέσα από την διαδικασία του θρήνου, ο οποίος βοηθά στην αποδοχή του πένθους. Η διαδικασία και η ικανότητα του θρήνου είναι ένα στοιχείο που δημιουργείται στον άνθρωπο από την παιδική του ηλικία αφού μπορεί να καταλάβει τι ακριβώς είναι ο θάνατος¹².

2.2 ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ

Στα στάδια του πένθους δείχνουν μια επίπονη εξελικτική διαδικασία που οδηγεί στην αποδοχή του πένθους. Η ψυχολόγος Elizabeth Kubler-Ross παρουσιάζει πέντε στάδια τα οποία ξεκινούν τη στιγμή της ανακοίνωσης του θανάτου του οικείου ατόμου και τελειώνει τη στιγμή της αποδοχής του γεγονότος. Η περίπτωση αντίληψης του θανάτου και του πένθους στα παιδιά σχετίζεται αρκετά με τους ενήλικες. Τα στάδια του πένθους παρουσιάζονται ως εξής¹⁵:

1. **Άρνηση:** στην πρώτη φάση τα άτομα βρίσκονται σε κατάσταση Σοκ και τους είναι αδύνατο να συνειδητοποιήσουν την απώλεια ειδικά όταν είναι πιο ξαφνική και αναπάντεχη. Τα πρώτα λόγια και οι σκέψεις τους έχουν την μορφή της άρνησης. Το άτομο αδυνατεί λοιπόν να καταλάβει τι συμβαίνει και η άρνηση είναι μια μορφή άμυνας για να απαλυνθούν από τα έντονα συναισθήματα τους. Πολλές φορές το άτομο στέκεται στο παρελθόν επιθυμώντας να γυρίσει πίσω σαν να μην έμαθε ποτέ για τον θάνατο. Αυτό το στάδιο κρατά ώρες ακόμα και μέρες μέχρι να φτάσουν στην συνειδητοποίηση της κατάστασης και να αρχίσουν να περνούν στο δεύτερο στάδιο και να αλλάζουν συμπεριφορά.
2. **Θυμός:** το επόμενο στάδιο χαρακτηρίζεται από το αίσθημα θυμού που νιώθει ο πενθών είτε για τον θεό, είτε για τον ίδιο τον νεκρό ή ακόμα και για τους γιατρούς και βασανίζεται από αναπάντητα ερωτήματα: «γιατί σε μένα; Γιατί τώρα; Γιατί αυτό το πρόσωπο;». Μετά την είδηση του θανάτου και τη μη δυνατότητα αποδοχής του γεγονότος ο πόνος του ατόμου γίνεται επιθετικότητα και θυμός. Στην περίπτωση αυτή το άτομο που πενθεί αναζητά την υπαιτιότητα στο γεγονός του θανάτου και τρόπο επίρριψης των ευθυνών. Στο στάδιο του θυμού παρουσιάζονται συναισθηματικές εκρήξεις και ψυχολογία ιδιαίτερα συναισθηματικά φορτισμένη.
3. **Συνειδητοποίηση της Απώλειας:** Το άτομο ξεκινά να αντιλαμβάνεται και να συνειδητοποιεί το θάνατο ο οποίος θα γίνει αντικείμενο γνωστικής επεξεργασίας. Στην περίπτωση αυτή τα συναισθήματα κατευνάζονται και το άτομο προσπαθεί να προσδιορίσει το ίδιο το γεγονός. Επίσης το στάδιο της άρνησης έχει δημιουργήσει ψυχολογική και σωματική κούραση στον πενθούντα και έτσι δημιουργείται η ανάγκη για επικέντρωσης της προσοχής στο άτομο του. Στην συνέχεια το άτομο θα δείξει τα πρώτα συμπτώματα κατάθλιψης.
4. **Κατάθλιψη:** τα δάκρυα του πενθούντα δηλώνουν πως και μπορεί να φτάσει στην εκδήλωση των συναισθημάτων του και στην αποφόρτιση της έντασης, η κατάθλιψη ως ένα σημείο είναι φυσιολογική αντίδραση πένθους . εκτός από τα δάκρυα όμως χρειάζεται και η έκφραση των συναισθημάτων με τα λόγια καθώς θεωρείται πιο αποτελεσματική για την διακοπή των συγκρούσεων που προκύπτουν από το πένθος .

5. **Αποδοχή:** όσο επιμένουν οι συναισθηματικές εντάσεις πέρα από τα όρια της φυσιολογικής στεναχώριας τόσο πιο δύσκολο είναι να επέλθει η αποδοχή. Ο πενθών για να φτάσει στο στάδιο της αποδοχής θα πρέπει να επεξεργαστεί όλες τις αναμνήσεις της κοινής ζωής του με τον νεκρό και να συνειδητοποιήσει πως η κατάσταση αυτή δεν μπορεί να αλλάξει. Όσο το άτομο αρνείται να ξεκινήσει αυτή την διαδικασία και να προσαρμοστεί στην νέα κατάσταση τόσο το στάδιο της αποδοχής δεν εγκαθίσταται. Πολλές φορές ενώ ο πενθών έχει φτάσει στο στάδιο της αποδοχής ένα δυσάρεστο γεγονός όπως μια επέτειος μπορεί να τον οδηγήσουν σε παλινδρόμηση σε προηγούμενα στάδια ¹⁵.

2.2.1 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ

Το πένθος είναι μια διαδικασία που απασχολεί τον άνθρωπο από τα χρόνια της αρχαιότητας και ο θρήνος είναι στοιχείο παράδοσης. Σύμφωνα με την επικρατέστερη θεωρία της μετά- θάνατον ζωής ο θάνατος είναι το τέλος της ζωής και άλλοι πως είναι η αρχή μιας άλλης ζωής σε έναν διαφορετικό κόσμο από αυτόν που όλοι γνωρίζουμε. Σε κάποιους λαούς για παράδειγμα η γέννηση ενός παιδιού δεν θεωρείται μεγάλο χαρμόσυνο γεγονός όσο ο θάνατος, επειδή για αυτούς η ζωή συμβολίζει τον κόπο και την δυστυχία. Ο θάνατος για παράδειγμα για τους χριστιανούς σηματοδοτεί την έναρξη της «αιώνιας ζωής» στον παράδεισο. Ο νεκρός ονομάζεται «κεκοιμημένος» και το νεκροταφείο κοιμητήριο ¹⁶.

Η χριστιανική αυτή αντίληψη επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την παράδοση και μάλιστα είναι και ένα είδος ανακούφισης για τους πιστούς αφού πιστεύουν πως το σώμα μόνο εξαυλώνεται αλλά η ψυχή συνεχίζει να ζει. Με το πέρασμα του χρόνου και λόγω της θρησκείας ο θάνατος πήρε την μορφή κοινωνικού γεγονότος, στο οποίο όλος ο κόσμος συμμετείχε στην κηδεία και προσπαθούσε να συμπαρασταθεί στον πόνο που ένιωθαν τα μέλη της οικογένειας λόγω της απώλειας του αγαπημένου τους προσώπου.

Ήδη από τις αρχές του μεσαίωνα οι χριστιανοί χρησιμοποιούσαν εκφράσεις όπως παρέδωσε την ψυχή του, η ψυχή φτερουγίζει μακριά, κοιμήθηκε στην ειρήνη του θεού, με σκοπό να μιλήσουν για κάποιον νεκρό. Ακόμη στις εκκλησίες (95) τα αγάλματα και οι εικόνες των νεκρών, πολλαπλασιάζονται ήδη από τις αρχές του

11^{ου} αιώνα. Ακόμη σημαντικό είναι να πεθαίνεις περιτρυγισμένος από δικούς σου ανθρώπους, οι οποίοι δεν έχουν το ρόλο του διαμεσολαβητή (μεταξύ ζωής και θανάτου)¹⁵.

Στην μεσαιωνική Ευρώπη, ο θάνατος ήταν ένα κοινωνικό γεγονός συνυφασμένος με τελετουργίες και σύμβολα. Στην εποχή του βυζαντίου ήταν καθιερωμένος ο τρόπος της κηδείας (τελετή, ταφή) και θεωρούνταν πολύ σημαντικός για την κοινωνία ο χαμός ενός ανθρώπου. Επίσης θεωρούνταν απαραίτητο ο ετοιμοθάνατος πριν πεθάνει να εξομολογηθεί. Κατά την διάρκεια της παρουσίας του ιερέα στο σπίτι ξεκινούσε από τις συγγενείς ο θρήνος. Όταν πέθαινε ο άνθρωπος ακολουθούσε η φροντίδα του νεκρού, δηλαδή το πλύσιμο και το ντύσιμο με τα καλά του ρούχα και στην συνέχεια ακολουθούσε ο θρήνος που συνεχιζόταν μέχρι ο νεκρός να φύγει από το σπίτι. Οι γυναίκες με ελεύθερα τα μαλλιά τους θρηνούσαν όλοι μαζί (γυναίκες, άνδρες) με την μορφή του μοιρολογιού. Ακόμα «έσκιζαν τα ρούχα τους, έριχναν σκόνη στο πρόσωπο και το κεφάλι τους, χτυπούσαν με δύναμη το σώμα τους, έπεφταν στην γη και μοιρολογούσαν με όλη τους την θέρμη για την απώλεια».

Στην συνέχεια ακολουθούσε η κηδεία όπου οι συγγενείς και φίλοι κουβαλούσαν στα χέρια το φέρετρο ψάλλοντας και κρατώντας λαμπάδες. Τα κοιμητήρια των βυζαντινών βρίσκονταν έξω από την πόλη πλην κάποιων μεμονωμένων ανθρώπων που λόγω οικονομικής ευχέρειας μπορούσαν να έχουν τους τάφους τους στην αυλή. Μετά την κηδεία οι συγγενείς και οι φίλοι μαζεύονταν όλοι στο σπίτι για να συμπαρασταθούν στην οικογένεια¹⁷.

Από τον 19^ο μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές γύρω από το πένθος και τον θάνατο. Όσο αφορά τους μάγους κατείχαν ακόμα σημαντική κοινωνική θέση διότι αποτελούν τους «διαχειριστές της αρρώστιας». Οι ιερείς με την σειρά τους αποκτούν διπλό ρόλο: από την μία πλευρά είναι αυτοί που φέρνουν τον θάνατο και από την άλλη είναι τα πρόσωπα που μπορούν να προβλέψουν και να βοηθήσουν σε μια φυσική καταστροφή, να ξορκίσουν το κακό και να λυτρώσουν από ανεπιθύμητα πνεύματα. τα πρόσωπα αυτά που εξέπνεαν φόβο όσο και σεβασμό. Όσο αφορά το τυπικό του πένθους υπάρχουν αλλαγές. Αρχικά είναι αξιοσημείωτη η παρακμή του ξενυχτίσματος του νεκρού αλλά και η αντικατάσταση του αλκοόλ από τον καφέ (αρχές 19^{ου}).

Επίσης, παλαιότερα φαίνεται ότι το φέρετρο δεν χρησιμοποιούταν ακόμα ως μέσο ταφής και ο νεκρός θαβόταν στο χώμα τυλιγμένος με ένα σάβανο. Οι τάφοι των νεκρών ήταν απλοί μαρμάρيني με ένα ξύλινο σταυρό που δέσποζε στην συρρίκνωση

του αριθμού των συμμετεχόντων (συγγενείς λίγοι φίλοι και γείτονες) την δεκαετία του 60' βλέπουμε την χρήση του φέρετρου, ως βασικό μέσο μεταφοράς του νεκρού στην εκκλησία. Τέλος, σημαντική είναι και η αλλαγή στη διαμόρφωση των μνημείων η οποία πλέον γίνεται πιο απλή και προσθέτονται και βιογραφικά στοιχεία ¹⁷.

2.2.2 ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΘΛΙΨΗΣ

Η κατάσταση της θλίψης αποτελεί ένα φυσικό επακόλουθο του θανάτου. Το άκουσμα της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου δημιουργεί αισθήματα φόβου, αγωνίας, πόνου. Πολλοί νιώθουν μια ακατάπαυστη μοναξιά και αναπτύσσουν σωματικά αλλά και ψυχικά συμπτώματα ασθένειας.

2.2.3 ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΘΛΙΨΗΣ

Το άτομο που πενθεί ή αλλιώς θλίβεται, σύμφωνα με την μελέτη του Erich Lindemann (1994), παρουσιάζει μια σειρά από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά σε σωματικό επίπεδο εμφανίζει συμπτώματα αδιαθεσίας (με διάρκεια από 20 λεπτά έως μια ώρα), σφίξιμο στο λαιμό, γρήγορη αναπνοή, αναστεναγμούς, αδυναμία των μυών, αϋπνίες, κόπωση. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι περισσότερο έντονα όταν το άτομο που πενθεί δέχεται επισκέψεις ή όταν γίνεται λόγος για τον νεκρό². Σύνηθες φαινόμενο είναι τα άτομα που πενθούν να αρρωσταίνουν. Από την άλλη πλευρά σε συναισθηματικό επίπεδο παρουσιάζετε ένα αίσθημα μη πραγματικότητας και συναισθηματικής απόστασης ενασχόλησης με τον νεκρό, ενοχής, ψυχρότητα στις σχέσεις με άλλους, αλλαγές στη συμπεριφορά, νευρικότητα, συνεχείς και άσκοπες μετακινήσεις και τέλος είναι αφηρημένος^{3,17}.

Ο θλιμμένος ανακαλύπτει ότι πολλές από τις δραστηριότητες που έκανε παλιά συσχετίζονται με το νεκρό και πλέον έχουν χάσει κάθε σημασία. Πολλοί από τους θλιμμένους είναι πιθανό να οδηγηθούν σε κατάθλιψη. Ο Jackson υποστηρίζει ότι οι παράγοντες δημιουργίας της θλίψης είναι τέσσερις: αρχικά έχουμε την δομή της προσωπικότητας του θλιμμένου, δεύτερον οι κοινωνικοί παράγοντες υποστηρίξεως και προσδοκιών που επηρεάζουν τη φύση και την ένταση της θλίψης, τρίτον ο ρόλος

που έχει παίξει ο νεκρός στη ζωή ενός ανθρώπου και τέλος το σύστημα αξιών ενός ανθρώπου που επιδρά στη θλίψη^{4,15}.

Κύριο χαρακτηριστικό της θλίψης αποτελεί ο χωρισμός. Η σύγχρονη ψυχολογία βασισμένη στην άποψη περί διαπροσωπικού χαρακτήρα της ανθρώπινης προσωπικότητας, οδηγήθηκε στην άποψη ότι το εγώ έχει διαπροσωπικό ή κοινωνικό χαρακτήρα και χαρακτηρίζεται από τις αντιδράσεις που απευθύνονται στο άτομο από τους άλλους, και τις οποίες μαθαίνει. Σύμφωνα λοιπόν με την θεωρία αυτή το εγώ απειλείται κάθε φορά που αποχωρίζεται κάτι, όπως ακριβώς όπως το παιδί που κλαίει όταν η μητέρα του εγκαταλείπει το δωμάτιο, διότι αναπτύσσει το άγχος του αποχωρισμού, ή αλλιώς ο φόβος της μοναξιάς. Έτσι λοιπόν από την στιγμή που η προσωπικότητα αποτελεί μια σειρά ταυτίσεων με τους άλλους, η έννοια του χωρισμού από ένα σημαντικό άλλο απειλεί την ιδιοσυγκρασία του εγώ και δεν υπάρχει χειρότερη απειλή από τον θάνατο.

Ως φυσικό επακόλουθο της παραπάνω κατάστασης αποτελεί η ενεργοποίηση ψυχολογικών αμυντικών μηχανισμών όπως η ψυχολογική οπισθοδρόμηση που οδηγεί τον ενήλικο στο νηπιακό άγχος, βιώνοντας το αίσθημα της ανημποριάς στην αντιμετώπιση μιας απειλής κατά του εγώ, και ακολουθούν μηχανισμοί όπως αυτό της απάθειας, της αποχωρήσεως, της ταυτίσεως, της φαντασιώσεως. Τέλος ο θλιμμένος μπορεί να χρησιμοποιήσει μηχανισμούς όπως η ψυχολογική υπομανία, ψυχοσωματική και οργανική αρρώστια, έτσι ώστε να απαλλαγεί από το ανυπόφορο συναίσθημα της θλίψης¹⁴.

2.2.4 ΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΘΛΙΨΗ

Κλείνοντας το κομμάτι αυτό είναι συνετό να αναφερθούμε στα κύρια συναισθήματα στα οποία επικρατούν στη θλίψη. Η ενοχή και η οργή είναι συναισθήματα με πρωταγωνιστικό ρόλο στο πένθος, αν και δεν είναι πάντα εμφανή.

Η ενοχή αποτελεί συνδετικό κρίκο μεταξύ του άγχους – φόβου και του αποχωρισμού. Υπάρχουν τρία είδη ενοχής, πρώτον η πραγματική ενοχή, η οποία υπάρχει όταν πραγματικά κάνουμε κάτι σε κάποιον και είναι απαραίτητη για το συναίσθημα της εννόμου τάξεως. Η νευρωτική ενοχή, η οποία προκαλεί παραπάνω ενόχληση από το

φυσιολογικό και χαρακτηρίζεται από μια παρόρμηση για αυτοτιμωρία και τέλος η υπαρξιακή ενοχή η οποία έχει ως κύριο συστατικό της το ανικανοποίητο σε σχέση με τον εαυτό όταν κάποιος αντιμετωπίζει μια αποτυχία (σε προσωπικό επίπεδο). Ο άνθρωπος αισθάνεται ένοχος για την ανθρώπινη ατέλειά του ^{5,15}.

Η ενοχή έχει συνδυαστεί με την οργή και την εχθρότητα, η οποία δεν εκφράζεται άμεσα στο νεκρό αλλά σε πρόσωπα όπως οι νοσοκόμες, οι γιατροί, οι παππάδες ή προς το εγώ που αποτελεί κύρια πηγή κατάθλιψης. Πολλές φορές ο θλιμμένος είναι αδύνατο να κουμαντάρει τα συναισθήματα όπως η ενοχή και η οργή και τα εκφράζει με τους εξής τρόπους : αρχικά μπορεί να διαθέτει πλήρη συνείδηση ενοχής που νιώθει για πραγματικούς λόγους και να αναγνωρίζει ότι είναι παράλογη. Ένας ακόμη τρόπος είναι η εχθρότητα προς τρίτους , άτομα που ανήκουν στο περιβάλλον του νεκρού. Τα ξεσπάσματα αυτά θα μπορούσαν να αποτελέσουν και επεισόδια υπομανίας και χαρακτηρίζονται από ξεσπάσματα οξυθυμίας και επιθετικότητας, και εξηγούνται με δύο τρόπους είτε σαν προβολή των απόψεων του νεκρού ή σαν αντικατηγορίες για τα εχθρικά συναισθήματα του θλιμμένου προς το νεκρό με αποτέλεσμα να τα προβάλλει σε άλλους. Ένας ακόμη τρόπος είναι η συμπεριφορά αυτοτιμωρίας που σχετίζεται με την κατάθλιψη , αντικατηγορία, άρνηση λήψης τροφής, απόρριψη βοήθειας και απομόνωση. Η αρρώστια που ακολουθεί το πένθος ίσως αποτελεί μια μορφή αυτοτιμωρίας. Και τέλος η ενοχή μπορεί να εκφραστεί με αυτό δικαιοματική συμπεριφορά όταν υπάρχουν συναισθηματικές εκδηλώσεις ή εξιδανίκευση του νεκρού και όταν η περίοδος του πένθους και του θρήνου παρατείνονται πέρα του συνηθούς ^{6,10}.

2.3 Ο ΘΡΗΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΝΘΟΣ, Η ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΘΛΙΨΗΣ

Ο θρήνος πρόκειται για μια έννοια η οποία συχνά συγχέεται με το πένθος, αν και υπάρχουν διαφορές. Όταν μιλάμε για πένθος αναφερόμαστε στην κατάσταση που βρίσκεται το άτομο όταν πενθεί , ενώ από την άλλη πλευρά θρήνος είναι το σύνολο των αντιδράσεων που εκδηλώνει το άτομο σε ένα γεγονός που το αντιλαμβάνεται ως απώλεια. Ο θρήνος και το πένθος έχουν διευκρινιστικό ρόλο στην έκφραση της θλίψης που προκαλεί ο θάνατος ⁶.

2.3.1 ΟΙ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΟΥ ΘΡΗΝΟΥ

Ο κύκλος του θρήνου αρχίζει με την ανακοίνωση ή την αναμονή του θανάτου και συνεχίζει με μια σειρά προσαρμογών. Το άτομο λοιπόν που θρηνεί τον χαμό ενός αγαπημένου προσώπου περνά μια σειρά από φάσεις οι οποίες είναι η αποφυγή, η αφομοίωση και τέλος η ένταξη. Αναλυτικότερα η φάση της αποφυγής είναι αυτή κατά τη οποία το άτομο που θρηνεί ένα αγαπημένο πρόσωπο αρνείται να αποδεχτεί την πραγματικότητα της απώλειας. Στη φάση αυτή του θρήνου, είναι πιθανό να ελπίζει ότι το άτομο που πέθανε δεν είναι ο δικός του αγαπημένος ή ακόμα είναι πιθανό να θεωρείται ότι τον βλέπει ή να φέρεται λες και το νεκρό πρόσωπο ζει ακόμα. Σε σωματικό και συναισθηματικό επίπεδο είναι πιθανό το άτομο να νιώθει ότι βρίσκεται σε έναν μη πραγματικό κόσμο, αλλά και αποδιοργανωμένο, αφηρημένο και ανίκανο να εκτελέσει οποιαδήποτε από τις καθημερινές του λειτουργίες. Αργότερα και καθώς ακολουθεί η συνειδητοποίηση της πραγματικότητας είναι πιθανό να εκδηλωθούν έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις κυρίως οργής και θυμού ή αντίθετα το άτομο συγκρατεί τον πόνο που νιώθει και την θλίψη εσωτερικεύοντας τα συναισθήματα του.

Οι ενέργειες αυτές σταδιακά περνούν και με τη σειρά της έρχεται στο προσκήνιο η αφομοίωση του θανάτου, η οποία αποτελεί την δεύτερη φάση στο κύκλο του θρήνου. Αφομοιώνοντας λοιπόν σταδιακά τις εβδομάδες που ακολουθούν, και ξεπερνώντας το σοκ βιώνουμε μοναξιά και έντονη θλίψη, η οποίες συνδυάζονται με σταδιακή απόσυρση από καθημερινές διεργασίες και από τον κοινωνικό κόσμο. Έτσι το άτομο βουλιάζει στο πένθος το οποίο είναι σημαντικό να πραγματοποιηθεί ώστε να προσαρμοστούμε με την απώλεια. Είναι πιθανό στη φάση αυτή να έχουμε εφιάλτες σχετικούς με το θάνατο του αγαπημένου προσώπου ή ακόμα και παρεισφρητικές εικόνες. Από σωματική και συναισθηματική άποψη η φάση αυτή, συνοδεύεται από καταθλιπτικά συμπτώματα, έντονη θλίψη, ξεσπάσματα κλάματος, διαταραχές στον ύπνο και στην όρεξη, αδυναμία στην συγκέντρωση και στην αίσθηση ευχαρίστησης. Και τέλος έντονο στρές το οποίο εξωτερικεύετε με σωματικά συμπτώματα (π.χ. ναυτία, πεπτικές ενοχλήσεις, πόνο στο στομάχι κ.τ.λ.), τα οποία μπορεί να διαρκέσουν από μερικά λεπτά έως ώρες⁷.

Τελευταία φάση στον κύκλο του θρήνου είναι η ένταξη. Στη φάση αυτή τα αισθήματα αγωνίας και πόνου υποχωρούν, δίνοντας την δυνατότητα στο άτομο να

αποδεχτεί το χαμό του αγαπημένου του προσώπου. Έτσι το άτομο επανέρχεται στα στάδια λειτουργικότητας του και προσπαθεί να οργανώσει τη ζωή του βάση των νέων δεδομένων. Επιπλέον αποκτά τον έλεγχο των συναισθημάτων του και τις συνήθειες διατροφής και ύπνου. Ακόμη στο στάδιο αυτό διοργανώνει και πάλι τον κοινωνικό του περίγυρο με αργά και σταθερά βήματα. Χαρακτηριστικό κομμάτι στο στάδιο αυτό είναι το αίσθημα ενοχής και θλίψης, κομμάτι που απαιτεί διαρκείς αναπροσαρμογές⁸.

Όσοι χάνουν κάποιο αγαπημένο πρόσωπο, πρέπει και έχουν ανάγκη να κλάψουν. Το κλάμα φέρνει παρηγοριά και ανακουφίζει το άτομο που πενθεί και διευκολύνει στην έκφραση των συναισθημάτων. Σύμφωνα λοιπόν με την εξελικτική ψυχολογία το άτομο που βιώνει πένθος, θα πρέπει να ολοκληρώσει κάποιες από τις τέσσερις διεργασίες του θρήνου. Οι διεργασίες αυτές δεν είναι απαραίτητο να ολοκληρωθούν με συγκεκριμένη σειρά, αλλά το άτομο μπορεί να επανέρχεται σε αυτές από καιρό σε καιρό. Οι διεργασίες αυτές είναι δυνατόν να εφαρμοστούν τόσο σε ενήλικες, όσο και σε παιδιά τα οποία βιώνουν την απώλεια διαφορετικά ανάλογα με το αναπτυξιακό επίπεδο στο οποίο βρίσκονται⁹.

Στην πρώτη διεργασία είναι σημαντικό για τα άτομα κάθε ηλικίας να κατανοήσουν ότι το αγαπημένο πρόσωπο που πέθανε είναι πραγματικό νεκρό και δεν πρόκειται να επιστρέψει στη ζωή, αυτό θα βοηθήσει στο να αντιμετωπίσει το συναισθηματικό αντίκτυπο της απώλειας. Στη περίπτωση των παιδιών λοιπόν σε αυτή τη διεργασία είναι πιθανό να μην κατανοήσουν ότι το αγαπημένο πρόσωπο έχει χαθεί πραγματικά και να δημιουργήσουν διάφορα σενάρια στο μυαλό τους. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα παιδιά μπορεί να μην έχουν αναπτύξει έννοιες όπως το οριστικό και το αμετάκλητο. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος πρέπει στα παιδιά να εξηγήσουμε με απλό τρόπο ανάλογο της ηλικίας τους και με σαφήνεια και αν είναι απαραίτητο να τα επαναλάβουμε πολλές φορές¹⁰.

Η δεύτερη διεργασία έχει σχέση με το συναισθηματικό αντίκτυπο που έχει η απώλεια. Στην περίπτωση των παιδιών είναι πιθανό να πιστεύετε ότι το παιδί προκάλεσε το θάνατο. Τα παιδιά από πέντε έως επτά ετών ανήκουν σε μια συγκεκριμένη κατηγορία όπου κατανοούν τη μονιμότητα του θανάτου, αλλά δεν διαθέτουν τις δεξιότητες του εγώ που απαιτούνται για την επανένταξη του συναισθήματος. Στο στάδιο αυτό μάλιστα όταν τα παιδιά βλέπουν ένα ενήλικο να βιώνει το πένθος που εκφράζεται με δυσκολία μπορεί να τρομοκρατήσει το παιδί, θα ήταν λοιπόν συνετό να

εγκαθιδρύσουμε ένα κλίμα ελεύθερο στην ανάπτυξη συναισθημάτων και έκφρασης τους, χωρίς το φόβο ότι κάποιος θα μας κρίνει¹¹.

Στη φάση της τρίτης διεργασίας πρέπει να μιλήσουμε για την αποδοχή και την συνειδητοποίηση της απώλειας . Είναι απαραίτητο στη φάση αυτή να χτύσουμε μια εσωτερική – συμβολική επαφή με το νεκρό πρόσωπο, έτσι ώστε να παραμείνει ζωντανό στη σκέψη μας. Αναφερόμαστε λοιπόν στο νεκρό με το όνομά του και όχι με προσωνύμια όπως μακαρίτης, μοιραζόμαστε αναμνήσεις. Τα παιδιά καθώς αναπτύσσονται, επαναπροσδιορίζουν την σχέση τους με το νεκρό, αυτό μάλιστα έχει σχέση και με το ρόλο που έχει ο νεκρός στη ζωή του παιδιού¹².

Τέλος η τέταρτη διεργασία αφορά την επανατοποθέτηση του νεκρού στη ζωή και αυτό σημαίνει την ανάπτυξη μιας νέας θέσης για το νεκρό στη συναισθηματική ζωή των πενθούντων και όχι να αποσυνδεθούν τελείως από το νεκρό. Αυτό βοηθάει τα παιδιά σε συνδυασμό με τη συμμετοχή τους σε εκδηλώσεις – γιορτές να συνεχίσουν τη ζωή τους χωρίς να νιώθουν ότι προδίδουν το νεκρό. Επιπλέον με αυτό τον τρόπο βοηθούμε τα παιδιά να επενδύσουν ξανά συναισθηματικά. Είναι βέβαιο ότι μεγαλώνοντας ο νεκρός θα λείπει συναισθηματικά στο παιδί στις σημαντικές για αυτό στιγμές της ζωής του. Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι το ξεχνάνε αλλά τον ενσωματώνουν στη ζωή τους¹³.

Κλείνοντας το κομμάτι του θρήνου θα ήταν σημαντικό να τονίσουμε ότι η προσαρμογή στην απώλεια στην παιδική ηλικία, καθορίζεται από μια σειρά παραγόντων οι πιο σημαντικοί από τους οποίους είναι : αρχικά ο θάνατος και οι λειτουργίες γύρω από αυτόν, η σχέση με τον νεκρό πριν και μετά το θάνατο, ακόμα η αποτελεσματικότητα του περιβάλλοντος να αναπληρώσει το ρόλο του νεκρού στις ανάγκες του παιδιού και η βοήθεια στην έκφραση των συναισθημάτων. Επιπλέον οικογενειακές μεταβλητές όπως μέγεθος , δομή, στρατηγικές αντιμετώπισης , υποστήριξη, επικοινωνία, υποστήριξη από άλλα άτομα ίδιας ηλικίας και άλλους ανθρώπους εκτός οικογενείας. Τέλος χαρακτηριστικά όπως το φύλλο, η ηλικία, η εικόνα του εαυτού, ικανότητα κατανόησης του θανάτου.

Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί πως αυτό που θεωρείται « φυσιολογικό» για ένα πολιτισμό μπορεί να μη θεωρείται το ίδιο αποδεκτό από κάποιο άλλο πολιτισμό. Το γεγονός αυτό γίνεται αντιληπτό στα ακόλουθα παραδείγματα: Ο αυτοτραυματισμός στην δική μας κουλτούρα δηλώνει μια κατάσταση παθολογική , στους Αυστραλούς όμως αποτελεί σημάδι φυσιολογικού πένθους. Επίσης οι ορθόδοξοι της Rastafari της Τζαμάικα πιστεύουν πως ο θάνατος δεν υπάρχει. Πιο συγκεκριμένα πιστεύουν πως

εκείνοι που έχουν υπηρετήσει σωστά τον θεό τους θα κερδίσουν την αιώνια ζωή ενώ οι υπόλοιποι θα χαθούν για πάντα. Ακόμα στην Νιγηρία υπάρχει απουσία του θρήνου αφού ρίχνουν τα νεκρά παιδιά στους θάμνους και δεν τα θάβουν πιστεύοντας πως έτσι θα προσβάλλουν τη γη¹⁴.

2.3.1.1 ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΘΡΗΝΟΥ

Θεραπευτές που έχουν ασχοληθεί με την διεργασία του θρήνου και υποστηρίζουν την ενεργή διεργασία του έχουν διαμορφώσει μια σειρά από προκλήσεις με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπο το άτομο που βιώνει την αγαπημένου προσώπου και αντιμετωπίζει στα διάφορα στάδια της ζωής του:

- Αναγνώριση της πραγματικότητας της απώλειας, η πρόκληση αυτή φέρνει το άτομο αντιμέτωπος συναισθηματικό επίπεδο με την εμπειρία της απώλειας και τους περιορισμούς που προϋποθέτει η απώλεια αγαπημένου προσώπου. Το έργο αυτό απαιτεί την αναγνώριση της απώλειας μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο αποτελούμε μέλη .
- Αμέσως μετά την απώλεια το μούδιασμα ή η αποστασιοποίηση από τον πόνο , αν και αποτελούν φυσιολογικές αντιδράσεις σε αυξημένο επίπεδο είναι πιθανό να μπλοκάρουν την διεργασία του θρήνου. Είναι γνωστό ότι ο θρήνος αποτελεί τόσο μια συναισθηματική διεργασία όσο και πρακτική και περιπλέκεται μόνο όταν το άτομο παραμένει προσηλωμένο σε μια από τις δύο πλευρές.
- Ακόμη υπάρχει η πιθανότητα αναθεώρησης του συνόλου των πεποιθήσεων σε σχέση με τη ζωή. Κατά την βίωση μια σημαντικής απώλειας είναι πιθανό να καταρρεύσουν πεποιθήσεις και ιδέες που αποτελούσαν θεμέλιους λίθους στην ζωή ενός ανθρώπου, π.χ. με τον θάνατο ενός νεαρού ατόμου είναι πιθανό να αρχίζουμε να πιστεύουμε ότι ο κόσμος δεν είναι δίκαιος. Στην περίπτωση λοιπόν αυτή, υπάρχουν δυο πιθανές οδοί, έτσι από την μια είναι δυνατόν το άτομο να εμπλακεί σε ένα τύπο αυτομορφής, κατηγορώντας τον εαυτό του ως υπεύθυνο ακόμα και αν αυτό δεν ευσταθεί. Και από την άλλη είναι πιθανό να στραφούμε σε βοήθεια από άλλους που μπορούν να μας στηρίξουν. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να ανακαλύψουμε ότι, μερικές από τις πεποιθήσεις μας

ήταν απλά μια σειρά από ψευδαισθήσεις , οι οποίες είχαν προστατευτικό ρόλο για την εύθραυστη φύση της ανθρώπινης ύπαρξης.

- Είναι πλέον αποδεκτό ότι ο θάνατος διαμορφώνει τις σχέσεις παρά τους βάζει τέλος, γίνετε αυτό που λέμε αναδόμηση της σχέσης με το νεκρό. Με τη βίωση λοιπόν της απώλειας είναι σημαντικό να ξαναδιαμορφώσουμε την σχέση μας με το νεκρό δημιουργώντας ένα συμβολικό δεσμό (σε αυτή την περίπτωση με ένα μεταβατικό αντικείμενο).

Από μια έννοια, όταν βιώνουμε την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, ένα κομμάτι μέσα μας πεθαίνει. Αυτό συμβαίνει διότι λόγω της κοινωνική μας πλευράς δομούμε την προσωπικότητά μας σε σχέση με τους σημαντικούς άλλους. Με το θάνατο λοιπόν κόβονται τα νήματα που ορίζουν ποιοι είμαστε. Έτσι καλούμαστε να αναδημιουργήσουμε τον εαυτό μας, με κόπο και σταδιακά, ανοίγοντας τον εαυτό μας σε νέες δυνατότητες και αναπτύσσοντας νέες σχέσεις¹⁵.

2.3.1.2 ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΘΡΗΝΟΥ

Η ένταση των εκδηλώσεων του θρήνου εντείνεται τους πρώτους μήνες μετά το θάνατο του αγαπημένου προσώπου, καθώς το άτομο συνειδητοποιεί την απώλεια την οποία βιώνει. Ο πρώτος χρόνος μετά την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου είναι ιδιαίτερα δύσκολος. Είναι λάθος να πιστεύουμε ότι ο χρόνος γιατρεύει,. Την ανακούφιση στον θρήνο την δίνει ο τρόπος με τον οποίο το άτομο διαχειρίζεται την οδύνη του. Αν το άτομο επιλέξει να μην νιώθει, να μην κλαίει, να μην θυμάται, να μην πονάει. Είναι πολύ πιθανό ο πόνος να αυξάνεται πολλαπλασιάζοντας έτσι τα προβλήματα. Έτσι λοιπόν είναι λάθος να πιστεύουμε ότι ο θρήνος διαρκεί έξι μήνες ή ένα χρόνο. Είναι όμως λογικό να έχει εξάρσεις και υφέσεις και να αναζωπυρώνεται σε σημαντικές στιγμές όπως γενέθλια και γιορτές. Θα λέγαμε λοιπόν ότι ποτέ δεν ξεπερνάμε την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου αλλά απλά με τον καιρό συμβιβάζομαστε και μαθαίνουμε να ζούμε με την απώλεια¹⁶.

Ωστόσο ο Bowlby(1980) υποστηρίζει ότι, δεν περνούν όλοι οι πενθούντες τις φάσεις αυτές, και αν εμφανιστούν δεν θα εμφανιστούν με την ίδια σειρά. Οι θεωρίες αυτές δίνουν στον πενθούντα την εικόνα ενός παθητικού ατόμου ενώ στην πρακτικότητα μέσα του γίνεται μια διαρκής πάλη να αποδεχτεί την απώλεια. Αυτό όμως σε πολλούς πολιτισμούς αλλάζει και ο θρήνος να διαρκεί για μικρό χρονικό διάστημα ή να είναι

πολύ μεγαλύτερος σε διάρκεια, στην Ινδία για παράδειγμα ο επιτρεπόμενος χρόνος πένθους είναι τέσσερις μέρες. Μετά το άτομο πρέπει να συνεχίσει την καθημερινότητα του χωρίς να αναφέρεται στον νεκρό, ούτε να εκφράζει τα συναισθήματά του. Πιο μακροχρόνιος είναι σε άλλους λαούς, όπως σε ένα λαό της νότιας Ινδίας. Στους kota, που συνηθίζουν να πραγματοποιούν δυο τελετές την «πράσινη» που γίνεται λίγο μετά την αποτέφρωση και η ξηρή που σηματοδοτεί το τέλος του πένθους¹⁷.

2.3.2 ΜΗ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΘΡΗΝΟΣ

Το αδύνατο πένθος αποτελεί ξεχωριστή κατηγορία στο επίσημο εγχειρίδιο κατάταξης ψυχικών διαταραχών (DSM-IV). Πρόκειται για τον πένθος που δεν βιώνεται με «φυσιολογικό» τρόπο.¹ το επιπλεγμένο πένθος μπορεί να πάρει πολλές μορφές όπως να είναι ανύπαρκτο ή όψιμο (retarde), ανεσταλμένο (inhibe) ή στρευλωμένο. (distorbu). Επίσης όταν η διάρκειά του ξεπερνά τον ένα χρόνο θεωρείται χρόνιο όπου κυριαρχούν τα σωματικά συμπτώματα. Άλλοι όροι που χρησιμοποιούνται στην περίπτωση αυτή είναι οι όροι ανεπίλυτο, ατελής ή ανολοκλήρωτο πένθος.

«Το επίπλεγμένο πένθος (με βάση την αγγλοσαξονική βιβλιογραφία) προκύπτει ως αποτέλεσμα της αποτυχίας μετάβασης από το οξύ στο αφομοιωμένο πένθος» όσο διαρκεί το οξύ πένθος εμφανίζονται συμπτώματα όπως έντονο άγχος, διαρκής αϋπνία, κοινωνική απομόνωση, μόνιμη ενασχόληση με τον νεκρό, αλλά και προβλήματα στις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις.⁴ Σε κάποια άτομα ωστόσο είναι εμφανής η απουσία συναισθημάτων, Δίνουν την εικόνα δηλαδή σαν να μην έχουν πληγωθεί από την απώλεια αυτή¹⁸.

Τα άτομα που δεν βιώνουν το πένθος συνήθως φαίνεται να συμπεριφέρονται με ωριμότητα μπροστά στο θάνατο με αποτέλεσμα να γίνονται πολύ ευαίσθητα και εμφανίζουν πιο εύκολα ψυχοσωματικές ασθένειες και πολλές φορές στην εφηβεία ωστόσο καταφεύγουν στη χρήση ψυχοδραστικών ουσιών.

Σε μια έρευνα που έγινε στους συμβουλευτικούς σταθμούς 18 άνω παρατηρήθηκε ότι στο ιστορικό πολλών ουσιοεξαρτόμενων αναφέρονται πολλοί θάνατοι συνήθως αιφνίδιοι και η αφετηρία της χρήσης των ναρκωτικών είναι χρονικά μετά την απώλεια και το αδύνατο πένθος σε ηλικία 16,29 έτη.¹⁵

Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως σε περιπτώσεις χρηστών με αδύνατο πένθος η θεραπεία ήταν πιο δύσκολη και υπήρχαν πολλές πιθανότητες υποτροπής ή καταφυγής στο αλκοόλ ακόμα και αν είχαν κάποιο κίνητρο για να απευθυνθούν σε κάποιο πρόγραμμα απεξάρτησης. Η εξάρτηση λοιπόν είναι αποτέλεσμα εσωτερικής πάλης των ανθρώπων και μια προσπάθεια ανακούφισης του ψυχικού τους πόνου ή ένας τρόπος να αντικαταστήσουν με μια ουσία το πρόσωπο που χάθηκε και να αισθανθούν ξανά χαρά ναρκώνοντας τις αισθήσεις και το σώμα τους. Επίσης η τοξικομανία μπορεί να μην εκφράσει το αδύνατο πένθος μόνο σε ατομικό επίπεδο αλλά σε πολλές περιπτώσεις και σε οικογενειακό¹⁹.

Σημαντικό ρόλο στη μελέτη του επιπλεγμένου πένθους παίζουν οι θεωρίες των ψυχαναλυτών Νικολά Αμπραάμ και Μαρία Τοροκ οι οποίοι αναφέρονται για την δημιουργία της «ενδοψυχικής κρύπτης» κατά την διαδικασία του πένθους. Οι δύο ψυχαναλυτές μιλούν για «ασθένεια» του πένθους, η οποία αντί να δίνει έμφαση στη λύπη που ακολουθεί την απώλεια, ασχολείται με ένα αίσθημα ανεπανόρθωτου αμαρτήματος που το υποκείμενο είναι υποχρεωμένο να κρύψει. «το πένθος επιτελείται μέσα από τη διαδικασία της ενδοβολής του αντικειμένου της απώλειας. Όταν μπλοκάρεται αυτός ο μηχανισμός και η ενδοβολή καθίσταται αδύνατη, τότε κινητοποιείται ο μηχανισμός της ενσωμάτωσης του νεκρού αντικειμένου, το οποίο εισάγεται σε μια κρύπτη, ένα είδος κενотоπίου μέσα στον ψυχισμό. Η κρύπτη δεν είναι η απώθηση αυτού που έχει συμβεί, της απώλειας και του θανάτου αλλά η άρνησή του.» Η ενδοβολή μιας κατάστασης δεν γίνεται όταν αυτό το γεγονός είναι τραυματικό και ο άνθρωπος δεν έχει την δύναμη να το «μεταβολίσει» ψυχικά.¹⁹

Το ψυχικό αυτό τραύμα ωστόσο μπορεί να είναι πραγματικό αλλά να έχει το χαρακτήρα φαντασίωσης, περιλαμβάνοντας συναισθήματα αρνητικά όπως θυμό ενοχή, φόβο ή ντροπή.⁷ Ο γενικός ορισμός που είναι και ο πιο αποδεκτός χαρακτηρίζει τον περιπλεγμένο θρήνο ως «παρέκκλιση από τον κανονικό θρήνο, με αντιδράσεις διαφορετικές ως προς την χρονική διάρκεια και την συναισθηματική ένταση, από τις συνηθισμένες και αναμενόμενες φυσιολογικές αντιδράσεις.²⁰

2.3.2.1 ΘΡΗΝΟΣ ΜΕ ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΜΕΤΑΤΡΑΥΜΑΤΙΚΟΥ ΣΤΡΕΣ

Είναι πιθανό ο θρήνος να μην έχει πάντα μια φυσιολογική έκβαση και σε κάποιες περιπτώσεις να αποτελέσει στοιχείο διερεύνησης για κάποιο ειδικό ψυχικής υγείας. Ένα άτομο το οποίο βιώνει ένα ξαφνικό θάνατο έρχεται αντιμέτωπο με την αμφισβήτηση ιδεών και αντιλήψεων ακόμα και του ίδιου του εαυτού. Ενώ το παιδί που βιώνει ένα φυσιολογικό θάνατο φέρνει στο μυαλό του αναμνήσεις από το αγαπημένο του άτομο κατά βούληση, το άτομο με τραυματικές εμπειρίες αποφεύγει να σκέπτεται το άτομο που πέθανε²¹.

Το άτομο εμφανίζει ακούσιες αναμνήσεις μετά το τραυματικό γεγονός, αναβίωση συναισθημάτων που συνδυάζονται με την απώλεια, αποφυγή αναμνήσεων και ερεθισμάτων που συνδυάζονται με το γεγονός και τέλος κοινωνική απομόνωση και αποφυγή συζητήσεων. Οι αντιδράσεις αυτές είναι φυσιολογικές εφόσον διαρκέσουν ένα μήνα μετά το τραυματικό γεγονός. Σε περίπτωση που διαρκέσουν περισσότερο το παιδί χρήζει βοήθειας καθώς μπορεί να περνά μετατραυματική διαταραχή του στρες.

Η διαταραχή αυτή χαρακτηρίζεται από τις εξής φάσεις:

Αναβίωση τραυματικού γεγονότος ή των συνθηκών θανάτου

- Αναφέρει αναμνήσεις, εικόνες, σκέψεις και αισθητικές εικόνες σχετικά με το γεγονός (γνωστά και ως flashback)
- Φοβάται ότι θα ξανασυμβεί
- Έχει επαναλαμβανόμενα όνειρα και εφιάλτες
- Αναβιώνει έντονα συναισθήματα με την θύμηση του γεγονότος
- Βιώνει δυσφορία και έντονες σωματικές (τρέμουλο, ταχυκαρδία) αντιδράσεις όταν εκτίθεται σε γεγονότα που θυμίζουν το γεγονός²².

Αποφυγή οδυνηρών αντιδράσεων, αναμνήσεων και ερεθισμάτων σχετικών με το γεγονός

- Αποφυγή ερεθισμάτων, σκέψεων συναισθημάτων ή καταστάσεων σχετικών με το γεγονός
- Αδυναμία στην ανάκληση πτυχών του γεγονότος

- Περιορίζει δραστηριότητες ή σταμάτα που παλιά του πρόσφεραν ευχαρίστηση
- Δεν ενδιαφέρετε τόσο να βρίσκετε με φίλους, απομονώνετε
- Δυσκολεύετε στην έκφραση συναισθημάτων , θετικών και αρνητικών, με αποτέλεσμα τον περιορισμό της γενικότερης συναισθηματικής του έκφρασης
- Σταματά να κάνει όνειρα για το μέλλον και να επενδύει σε μακροπρόθεσμους στόχους

Υπεργρήγορη –Διεγερδημότητα

- Δυσκολίες στον ύπνο
- Έχει έντονες συναισθηματικές μεταπτώσεις με ξεσπάσματα θυμού ή δακρύων
- Έχει έντονους φόβους και άγχος αποχωρισμού από οικεία πρόσωπα
- Αναζητά οiwονούς από φόβο επανάληψης του γεγονότος
- Εμφανίζει δυσκολία στη συγκέντρωση και έχει προβλήματα μνήμης
- Ανησυχεί ότι κάτι κακό θα συμβεί με αποτέλεσμα να βρίσκετε διαρκώς σε υπεργρήγορη

Οι επιστήμονες υποστηρίζουν ότι όταν η διάρκεια είναι 1 με μήνες χαρακτηρίζετε ως οξεία διαταραχή, χρόνια διαταραχή όταν είναι μεγαλύτερη των μηνών και διαταραχή με καθυστέρηση έναρξης όταν το [αιδί δεν εμφανίζει δυσκολίες μετά το τραυματικό γεγονός και τις εκδηλώνει μετά από έξι μήνες²³.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΕΚΦΡΑΣΗ ΠΕΝΘΟΥΣ ΚΑΙ ΘΡΗΝΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

3.1 ΟΙ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΘΡΗΝΟΥ-ΠΕΝΘΟΥΣ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

Μια συχνή απορία που δημιουργείται γύρω από το θάνατο και τα παιδιά είναι, αν τα παιδιά καταλαβαίνουν το θάνατο. Είναι αλήθεια λοιπόν, όσο περίεργο και να ακούγετε ότι τα παιδιά είναι περισσότερο εξοικειωμένα με το θάνατο από ότι πιστεύουμε εμείς. Ο θάνατος υπάρχει στα παραμύθια που διαβάζουν, στα παιχνίδια και στην καθημερινή τους ζωή. Τα παιδιά από ηλικία έξι έως δώδεκα ετών είναι σε θέση να κατανοήσουν τι είναι ο θάνατος, καθώς και το ότι είναι μια μη αναστρέψιμη κατάσταση, όμως έχουν την πεποίθηση ότι είναι ένα γεγονός το οποίο συμβαίνει μόνο στους άλλους. Τα παιδιά μάλιστα θρηνούν όπως και οι ενήλικοι, απλά μερικές φορές είναι δύσκολο να το αντιληφθούμε διότι θρηνούν με διαφορετικό τρόπο από ότι οι ενήλικες. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι τα παιδιά θρηνούν με ένα μοναδικά δικό τους τρόπο και δεν υπάρχει σωστός ή λάθος και αποτελεί μια φυσιολογική διαδικασία προσαρμογής στην πραγματικότητα. Καθώς η φύση των παιδιών δεν αντέχει τον πόνο, εκείνα θρηνούν ανά διαστήματα, έτσι μπορεί να τα βλέπεις από την μια να παίζουν και από την άλλη να είναι θλιμμένα. Όπως στους ενήλικες έτσι και στα παιδιά ο θρήνος δεν έχει χρονικό περιθώριο, αλλά μπορεί και να μεταβάλετε ανάλογα με το πέρασμα στα διάφορα στάδια της ζωής. Αν θέλουμε να κατανοήσουμε αν θρηνεί ένα παιδί θα πρέπει να διερευνήσουμε της ζωγραφιές του, το παιχνίδι του, αλλαγές στον ύπνο και το φαγητό, καθώς και αλλαγές στη συμπεριφορά του²².

Ο θρήνος στα παιδιά εκδηλώνεται με μια σειρά γνωστικών, συναισθηματικών, συμπεριφορικών, σωματικών εκδηλώσεων. Ξεκινώντας από τις γνωστικές εκδηλώσεις το παιδί εμφανίζει έντονη θλίψη, άρνηση, δυσπιστία, έντονη σύγχυση και αίσθημα μη πραγματικότητας. Ακόμα είναι πιθανό να εμφανίζουν ψευδαισθήσεις, αναζήτηση νοήματος, υπαρξιακές ανησυχίες, καθώς και έντονη δυσκολία συγκέντρωσης και επίλυσης προβλημάτων. Ακόμη σε συναισθηματικό επίπεδο νιώθουν έντονο σοκ και συναισθηματικό μούδιασμα, θλίψη, θυμό ο οποίος συνοδεύεται από άγχος και διάφορους φόβους ιδιαίτερα για τον αποχωρισμό από

κάποιον αγαπημένο ή για το σκοτάδι. Είναι τέλος πιθανό να αισθάνονται ενοχές και έντονη μοναξιά, διότι παραμερίζονται από την υπόλοιπη οικογένεια συνήθως. Τα παιδιά ακόμα εμφανίζουν αλλαγές στην συμπεριφορά, γίνονται περισσότερο οξύθυμα, ξεσπούν σε κλάματα, γίνονται κυκλοθυμικά και παλινδρομούν σε συμπεριφορές προηγούμενων σταδίων. Είναι ακόμα δυνατόν να αναζητούν επίμονα το άτομο που χάθηκε, απομονώνονται (από φίλους, παιχνίδια, ψυχαγωγία), εκτονώνονται μέσα από υπερδραστηριότητα και γίνονται επιρρεπείς σε ατυχήματα³. Σε σωματικό επίπεδο εμφανίζουν πονοκεφάλους, στομαχικές και γαστρολογικές διαταραχές, ταχυκαρδίες και αίσθημα πόνου στην καρδιά. Επίσης εμφανίζουν μυϊκή ένταση, έξαρση αλλεργιών, αδυναμία, επιρρέπεια σε ασθένειες, αλλαγές στη διατροφή και δυσκολία στον ύπνο (εφιάλτες)²².

3.2 ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΟ ΘΡΗΝΟ

Είναι σημαντικό επιπλέον να γνωρίζουμε ότι υπάρχουν κάποιοι βασικοί παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο θρηνούν τα παιδιά. Αρχικά θα πρέπει να αναφερθούμε στο δεσμό, στον οποίο έχει το παιδί με το άτομο που πέθανε. Τα παιδιά που έχουν δεσμούς εξάρτησης αδυνατούν να διαχειριστούν το κενό που αφήνει η απουσία του, ενώ αντίθετα τα παιδιά που έχουν συγκρουσιακή σχέση νιώθουν ενοχές για καυγάδες. Ακόμα σε περίπτωση που η σχέση ήταν κακοποιητική, τα παιδιά εκφράζουν θυμό, μίσος και ενοχές. Ένας ακόμα παράγοντας είναι οι συνθήκες του θανάτου, τα παιδιά που βιώνουν έναν τραυματικό θάνατο μπορεί να εκδηλώσουν τραυματικές αντιδράσεις, ενώ θάνατοι που συνδυάζονται με κοινωνικό στίγμα μπορεί να αφήσουν το παιδί χωρίς καμιά πηγή στήριξης. Ακόμη είναι σημαντικό το νόημα που αποδίδει το παιδί στο θάνατο του δικού του ανθρώπου, καθώς και οι προηγούμενες εμπειρίες απώλεια. Είναι ευρέως γνωστό ότι τα παιδιά που ζουν σε περιβάλλον που αποσιωπά τα θρήνο εμφανίζουν δυσκολίες, ακόμη σημαντικές είναι οι αντιδράσεις της οικογένειας καθώς και το υποστηρικτικό περιβάλλον. Ο περίγυρος θα πρέπει να λειτουργεί με επάρκεια στο ρόλο και να αναγνωρίζει τις ανάγκες του πενθούντα, τέλος θα πρέπει να διευκολύνει την απώλεια και την έκφραση του θρήνου. Ακόμη θα πρέπει να διατηρηθεί η ρουτίνα και η καθημερινή ζωή του παιδιού, προσφέροντάς του ένα ασφαλές περιβάλλον, σιγουριά και ένα υποστηρικτικό πλαίσιο για να θρηνήσει²³.

3.3 Ο ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΑΝΑ ΗΛΙΚΙΑ

Ο Piaget προσδιορίζει την ηλικία μέχρι των 7-8 ετών σαν την καταλληλότερη που θα πρέπει το παιδί να έχει αφομοιώσει την έννοια του θανάτου. Για να πραγματοποιηθεί αυτή η αφομοίωση θα πρέπει το παιδί να έχει οικειοποιηθεί δυο απαραίτητες έννοιες της αναστρεψιμότητας και της ολότητας²⁰.

Μέχρι την ηλικία των 3 ετών τα παιδιά φοβούνται τον αποχωρισμό και δεν αντιλαμβάνονται το θάνατο σαν μια μη αναστρέψιμη διαδικασία αλλά σαν μια διαδικασία κατάλυσης των σχέσεων που έχουν δημιουργήσει με τους οικείους τους με τις ισορροπίες να επανέρχονται στους πρότερους ρυθμούς όταν εξασφαλιστεί και πάλι η σταθερότητα στις σχέσεις τους με νέους δεσμούς ή με βαθύτερο τρόπο στις ήδη υπάρχουσες²⁰.

Τα παιδιά μέχρι την ηλικία των 5 ετών αρχίζουν να συνδέουν τη ζωή με την κίνηση. Τους δημιουργείται η εντύπωση ότι οτιδήποτε μπορεί να κινηθεί γύρω τους στο οπτικό τους πεδίο είναι ζωντανό. Έως την ηλικία των 7 ετών τα παιδιά δυσκολεύονται να αντιληφθούν ότι ο θάνατος είναι μια μη αναστρέψιμη διαδικασία. Ρωτούν συνεχώς σχετικά με την επιστροφή του οικείου ατόμου που πέθανε και θεωρούν ότι με μια δική τους καλή συμπεριφορά ή σκέψη μπορεί να αναστρέψουν το θάνατο¹⁹.

Μέχρι τα 9 έτη τα παιδιά έχουν αντιληφθεί την έννοια της οριστικότητας και του αναπόφευκτου. Συνεχίζουν όμως να προσμένουν να επιστρέψει ο θανόντας και ιδιαίτερα στις περιπτώσεις γονιού ή αδελφού γίνεται οι ίδιοι να επηρεάσουν τόσο το γεγονός του θανάτου όσο και την αιτιολογία του. Στην ηλικία των 11 ετών τα παιδιά αρχίζουν να αντιλαμβάνονται την έννοια της αιτιότητας του θανάτου και την παύση των σωματικών λειτουργιών του ανθρώπου. Έως αυτή την ηλικία και μέχρι την πλήρη κατανόηση της αιτιότητας τα παιδιά νοιώθουν ανησυχία που σχετίζεται με τα αισθήματα που πιστεύουν ότι νοιώθει ο θανόντας. Του προσδίδουν ίδιες ανάγκες με αυτές που είχαν όταν ζούσε, θεωρούν ότι εκεί που βρίσκεται ο θανόντας νοιώθει κρύο, μοναξιά και πείνα. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι η ανάπτυξη των γνωστικών ικανοτήτων του παιδιού δρα σαν μέσο πληρέστερης κατανόησης της έννοιας και των γεγονότων που σχετίζονται με το θάνατο¹⁹.

3.4 ΑΝΑΓΚΕΣ ΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΙ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ

Είναι φυσικό ένα παιδί το οποίο θρηνεί να εμφανίζει μια σειρά από ανάγκες έτσι ώστε να θρηνήσει με υγιές τρόπο και να συνειδητοποιήσει την απώλεια. Αρχικά θα πρέπει να κατανοήσει τι συνέβη στο αγαπημένο του πρόσωπο και για ποιό λόγο. Επιπλέον μεγάλης σημασίας είναι η έκφραση των συναισθημάτων, τα οποία προκαλεί η απώλεια (πόνος, θυμός, θλίψη κ.τ.λ.) και να διατηρήσει την ανάμνηση του αγαπημένου του προσώπου. Ακόμα θα ήταν σημαντικό να το παιδί να κατανοήσει ότι πρέπει να συνεχίσει την ζωή του επενδύοντας συναισθηματικά σε άλλες σχέσεις και στηρίζοντας το συναισθηματικά. Τέλος θα ήταν σημαντικό το παιδί να εντάσσεται στο πένθος της οικογενείας, χωρίς να απομονώνεται και να βιώνει μοναξιά¹⁸.

Αναλυτικότερα, όσον αφορά την ενημέρωση του παιδιού θα πρέπει το παιδί να ενημερωθεί άμεσα χρησιμοποιώντας λέξεις όπως "πέθανε", "θάνατος" και όχι "κοιμήθηκε", "πήγε ταξίδι", "χάθηκε". Με αυτόν τον τρόπο παρέχεται ασφάλεια στο παιδί και δεν δημιουργεί σενάρια στο μυαλό του. Ακόμη θα ήταν ασφαλές να εξηγηθεί στο παιδί όλη η διαδικασία της κηδείας, εξηγώντας ότι η καρδιά του αγαπημένου προσώπου σταμάτησε, ότι έχει πάψει να αναπνέει και τέλος ότι δεν μπορεί να εκτελέσει καθημερινές ενέργειες όπως να κοιμάται, να κάνει μπάνιο, να τρώει. Επιπροσθέτως θα ήταν σημαντικό να ακούμε το παιδί με προσοχή και να δίνονται απαντήσεις και εφόσον χρειαστεί θα πρέπει να του εξηγήσουμε ξανά και ξανά. Επίσης θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν ευθύνεται για ότι συνέβη και να ενημερωθεί για το μέλλον και για το πώς θα είναι τα πράγματα από εδώ και πέρα¹⁵.

Ένα κομμάτι μεγάλης βαρύτητας στη διεργασία του θρήνου είναι η έκφραση των συναισθημάτων. Το παιδί πρέπει να βιώνει τα συναισθήματά του όποια και αν είναι και να νιώθει ότι το σέβονται και το κατανοούν. Αυτό θα συμβεί μέσα από την προσεκτική συζήτηση και την αποφυγή εκφράσεων για το πώς πρέπει να αισθάνεται ή να φέρεται. Μια κίνηση που επίσης θα βοηθούσε είναι να μοιράζεστε με το παιδί τα δικά σας συναισθήματα και να του επιβεβαιώνετε την αγάπη σας. Τέλος βοηθητικό θα ήταν να απευθυνθείτε σε συγγενείς, δασκάλους, φίλους για να σας βοηθήσουν στην στήριξη του παιδιού^{16,17}.

Ένα δύσκολο κομμάτι για τους γονείς είναι η διατήρηση της ανάμνησης του αγαπημένου προσώπου, η οποία είναι απαραίτητη για τον θρήνο και την αναδημιουργία της σχέσης του παιδιού με τον νεκρό. Το παιδί σε συνεργασία με

κάποιον μεγαλύτερο θα πρέπει να βρει τρόπο να διατηρήσει την ανάμνηση του αγαπημένου (μέσα από κάποιο αντικείμενο, άλμπουμ φωτογραφιών κ.τ.λ.) Ακόμη είναι σημαντικό το παιδί εφόσον το επιθυμεί να συμμετάσχει σε οικογενειακές εκδηλώσεις πένθους και να θυμάται τις επετείους και τις γιορτές. Για την σταθερότητα της οικογενειακής ζωής θα πρέπει να διατηρηθούν οι συνηθισμένοι κανόνες πειθαρχίας και συμπεριφοράς και να διατηρηθούν σταθερές οι συνθήκες ζωής. Ακόμη δεν πρέπει να αποτραπεί το παιδί από το να μην είναι παιδί και να ενθαρρύνεται να συνεχίσει την ζωή του. Τέλος, θα πρέπει να παρέχεται υποστήριξη

15

3.5 ΠΡΕΠΕΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΝΑ ΠΗΓΑΙΝΟΥΝ ΣΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑ;

Αυτό εξαρτάται από πολλούς παράγοντες όπως την ηλικία των παιδιών, την ωριμότητα τους, την σχέση με τον νεκρό αλλά και την σχέση τους με τους γονείς. Ακόμα εξαρτάται με το αν υπάρχουν αδέρφια που θα πάνε στην κηδεία, γενικότερα όμως δεν υπάρχει κάποιος κανόνας για αυτές τις περιπτώσεις. για τα παιδιά ωστόσο προσχολικής αγωγής είναι πιο δύσκολο να βρίσκονται στο κλίμα της κηδείας που όλοι εκδηλώνουν έντονα τον πόνο τους. Πιο καλό για εκείνα θα ήταν η επίσκεψη στο νεκροταφείο λίγες μέρες αργότερα με την οικογένειά τους. Για τα μεγαλύτερα παιδιά, δεν θα πρέπει να αποφασίζουν οι ενήλικες για το αν θα πάνε στην κηδεία. Πρέπει να επιλέξουν τα ίδια αν θέλουν να παραβρεθούν. Αν αποφασίσει να πάει όμως θα πρέπει να βρίσκεται κοντά σε ένα ενήλικο με τον οποίο θα έχει μια σχέση επικοινωνίας και εμπιστοσύνης, που θα μπορεί να εξηγήι τις απορίες του ακόμα και να κλάψει μαζί του. Με το να συμμετέχουν σε όλες τις εκδηλώσεις της οικογένειας τα παιδιά νιώθουν ότι ανήκουν στην οικογένεια και δεν απομονώνονται ¹⁸.

Οι ενήλικες θέλουν τα παιδιά να μεγαλώνουν χαρούμενα και να μην βιώνουν την θλίψη του θανάτου, αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην μιλάνε για το συγκεκριμένο θέμα στα παιδιά και με αυτό τον τρόπο οι φόβοι στο μυαλό των παιδιών μεγαλώνουν όπως και η φαντασία τους. Δεν είναι δυνατό ένα παιδί να μην λυπηθεί με ένα τέτοιο γεγονός. Το μόνο που μπορούν να κάνουν οι ενήλικες είναι να είναι δίπλα στα παιδιά και να τα στηρίζουν. Επίσης πολλές φορές οι ενήλικες πιστεύουν ότι τα παιδιά είναι μικρά για να καταλάβουν την έννοια του θανάτου όμως εκείνα θέλουν να ξέρουν και αν δεν έχουν εξηγήσεις δημιουργούν με την φαντασία τους δικές τους εξηγήσεις, που

πολλές φορές είναι πιο επώδυνες από την πραγματικότητα. Οι αντιδράσεις είναι διαφορετικές στο κάθε παιδί. Τα πιο συνηθισμένα συναισθήματα είναι η θλίψη, ο θυμός, ο φόβος αλλά και το αίσθημα του κενού¹².

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΕΝΘΟΣ-ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ

4.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην τελική αποδοχή της έννοιας του θανάτου σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η νοητική και συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού, οι εμπειρίες του και η προσωπικότητα του. Οι παρεμβάσεις έχουν σαν κύριο σκοπό την γρηγορότερη αποδοχή του γεγονότος. Ο στόχος των εμπλεκόμενων μερών με το παιδί είναι να αντληθούν και να εφαρμοστούν οι κατάλληλες μέθοδοι ώστε το παιδί να συνεχίσει να είναι παραγωγικό, ευτυχισμένο και ικανοποιημένο από τη ζωή. Η υποστήριξη αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική διαδικασία η οποία για να εφαρμοστεί θα πρέπει να προσδιοριστούν πλήρως οι βασικές ανάγκες του παιδιού που πενθεί με σκοπό την πλήρη αποδοχή του γεγονότος και την ελαχιστοποίηση της περίπτωση πρόκλησης ψυχολογικών διαταραχών στο παιδί ¹¹.

4.2 ΟΙ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Το μεγαλύτερο πλήγμα που μπορεί να δεχθεί η ψυχολογία του παιδιού είναι η απώλεια ενός οικείου ατόμου και ιδιαίτερα αν το άτομο αυτό είναι ο γονιός ή ο αδερφός. Η παρέμβαση στο παιδί θα πρέπει να ξεκινήσει από τη στιγμή της είδησης του θανάτου και αν αυτό είναι εφικτό θα πρέπει να ξεκινήσει νωρίτερα. Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία τα στάδια παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί είναι τα εξής:

- Η παρέμβαση στο αναπτυξιακό πεδίο.
- Η αντίληψη της απώλειας και των σκέψεων.
- Κατανόηση του αιτιατού.
- Παροχή δυνατότητας στο παιδί να θρηνήσει.
- Ενθάρρυνση του παιδιού να εκφράσει τα συναισθήματα του.
- Ενθάρρυνση του παιδιού να μετουσιώσει τη θλίψη του.
- Κατάλυση των συναισθημάτων και των σκέψεων ενοχής²²

4.3 Η ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

Πρωταρχική μέριμνα για την οικογένεια θα πρέπει να είναι η πλήρης ενημέρωση για την έννοια του θανάτου. Η ενημέρωση για το θάνατο γίνεται ακόμα πιο επιτακτική ανάγκη στην περίπτωση που το θανόν πρόσωπο είναι γονέας ή αδέρφια. Τα παιδιά θα πρέπει να ενημερωθούν πλήρως, ειλικρινώς και με διαφάνεια για το γεγονός που θα κληθούν να αντιμετωπίσουν. Η έννοια του θανάτου θα πρέπει να οριστεί με όσο το δυνατόν απλούστερη γλώσσα και να δοθούν λεπτομέρειες ώστε το παιδί να αντιληφθεί πλήρως μη δυνατότητα ανάστροφης της πραγματικότητας²⁰.

Για να επιτευχθεί η ενημέρωση του παιδιού θα πρέπει η οικογένεια να λαμβάνει έναυσμα από την απώλεια ενός πιο μακρινού ατόμου ή ενός κατοικίδιου ώστε να μπορεί να προετοιμάσει το παιδί να αντιληφθεί το γεγονός. Το παιδί θα πρέπει να είναι σε θέση να διαχειριστεί το πένθος όπως θα το διαχειριζόταν ένας ενήλικας. Για το λόγο αυτό εάν υφίσταται η δυνατότητα τελευταίας επαφής του παιδιού με το γονέα ή τον αδελφό που θα πεθάνει το παιδί θα πρέπει να ενθαρρυνθεί για την επαφή αυτή. Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να απαντάμε στο παιδί με ειλικρίνεια και να μην στρεβλώνουμε την πραγματικότητα. Η στρέβλωση αυτή μπορεί να επιφέρει τα αντίθετα αποτελέσματα στο παιδί το οποίο θα προσπαθήσει να καλύψει τα κενά του με σενάρια της φαντασίας του. Η συζήτηση με το παιδί θα πρέπει να συμβαδίζει πλήρως με το ατομικό γνωστικό του επίπεδο και να μην δημιουργούνται στο παιδί λανθασμένα συμπεράσματα λόγω μη ορθής διαχείρισης της γλώσσας. Για παράδειγμα ευφημισμοί όπως «ο μπαμπάς έφυγε», «η μαμά κοιμήθηκε» θα δημιουργήσουν στο παιδί λανθασμένη εντύπωση περί της ίδιας της πραγματικότητας που βιώνουν¹⁷.

4.4 Η ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΘΑΝΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ

Η μέριμνα της διατήρησης της μνήμης του παιδιού ως προς τον αποθανόντα είναι ένα από τα κυριότερα σημεία παρέμβασης της διαχείρισης του πένθους. Σε κάθε περίπτωση η μνήμη δεν πρέπει να διατηρείται μόνο αλλά και να ενισχύεται. Η συμμετοχή του παιδιού στις επιθανάτιες τελετές θα πρέπει να πραγματοποιούνται με την ίδια τη συγκατάθεση του παιδιού χωρίς τον εξαναγκασμό του. Η ενθάρρυνση του

να συμμετέχει στην τελετουργία της μνήμης του παιδιού το βοηθά ώστε να διατηρήσει ζωντανές τις αναμνήσεις του¹⁷.

Τα αντικείμενα του αποθανόντα όπως είναι οι φωτογραφίες του συμβάλλουν στη διατήρηση της ζωντανής μνήμης αλλά και των σχέσεων που είχε το παιδί με αυτό. Στη συνέχεια η συζήτηση με όλα τα μέλη της οικογένειας δίνει στο παιδί τη δυνατότητα να αναμοχλεύει τη μνήμη του. Οι δραστηριότητες που σχετίζονται με τον αποθανόντα είναι ένα ακόμα σημείο που μπορεί να βοηθήσει το παιδί να διατηρήσει τις αναμνήσεις του^{17,20}.

4.5 Η ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΝΟΥ ΤΟΥ ΓΟΝΕΑ

Το παιδί θα πρέπει να έρχεται σε στενή επαφή με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Στην περίπτωση που χαθεί ο ένας από τους δύο γονείς το παιδί θα πρέπει να αντιλαμβάνεται το θρήνο του γονιού που παραμένει στη ζωή. Για το λόγο αυτό θα πρέπει ο γονιός να εκφράσει τα συναισθήματα του μπροστά στο παιδί. Πολλές φορές ο γονιός που έχει χάσει το/τη σύζυγο ή κάποιο παιδί λόγω του ότι δεν επιθυμεί το παιδί του να δει την κατάσταση στην οποία βρίσκεται γίνεται απόμακρος, δεν έρχεται σε οπτική επαφή μαζί του με αποτέλεσμα το παιδί να βιώνει περισσότερο τη μοναξιά και σε μεγαλύτερο βαθμό την αλλαγή στην καθημερινότητα του την οποία αποδίδει στον θάνατο^{13,23}.

4.6 ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Το παιδί διαθέτει πολλά μέσα έκφρασης όπως ο διάλογος, το παιχνίδι οι ζωγραφιές τα οποία παρουσιάζονται σαν εξαιρετικά εργαλεία ώστε να αντιληφθούμε τι σκέφτεται και πως αισθάνεται το παιδί. Μέσα από τις ζωγραφιές του δύναται να κατανοηθεί η συναισθηματική του κατάσταση. Η ενθάρρυνση του παιδιού να δημιουργεί και να μην μένει στάσιμο παρουσιάζεται σαν επιτακτική ανάγκη για την αντίληψη της νέας τάξης πραγμάτων που βιώνει²¹.

4.7 Η ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ

Οι προαναφερθείσες παρεμβάσεις αφορούν την ορθή διαχείριση του πένθους στα φυσιολογικά στάδια της εξέλιξης του στη ζωή ενός παιδιού. Υπάρχουν και οι περιπτώσεις εμφάνισης επιμέρους σταδίων και εκφράσεων που θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη και χρήζουν την παρέμβαση ειδικής ομάδας επιστημόνων όπως πχ ψυχολόγος, εκπαιδευτικός, κοινωνικός λειτουργός κλπ ώστε να μπορέσει το παιδί να ανταποκριθεί στην αποδοχή του θανάτου¹⁹.

Οι περιπτώσεις που χρήζουν ιδιαίτερης αντιμετώπισης σχετίζονται με τη συνεχή άρνηση του παιδιού να συζητήσει για το γεγονός, τις εκδηλώσεις επιθετικότητας, της ύπαρξης διαταραχών όρεξης και ύπνου, την κοινωνική και οικογενειακή απόσυρση του παιδιού, τις αυτοκαταστροφικές τάσεις και της εμφάνισης μαθησιακών δυσκολιών. Στις περιπτώσεις αυτές η παρέμβαση σχετίζεται με το είδος και τη συχνότητα των συμπτωμάτων και η αντιμετώπιση τους προϋποθέτει την ολιστική παρέμβαση των ειδικών οι οποίοι θα μπορέσουν να αποκρυπτογραφήσουν τα βαθύτερα αίτια των συμπτωμάτων και να ανακουφίσουν το παιδί από αυτά ²³.

Αρχικά ο κοινωνικός λειτουργός καλείται να έχει στο νου του ότι υπάρχουν πολλά είδη απώλειας. Οι συνθήκες κάθε φορά είναι διαφορετικές, οπότε και το είδος του πένθους τροποποιείται από άτομο σε άτομο. Αυτή τη διάκριση ο κοινωνικός λειτουργός οφείλει να την υπογραμμίσει εγκαίρως ώστε να οριστεί το πλαίσιο και να μπορέσει έτσι να υπάρξει μια θεραπευτική σχέση ανάμεσα σε αυτόν και τον πενθούντα ^{24,25}.

Μια συμβουλευτική σχέση είναι πάνω απ' όλα μια σχέση εμπιστοσύνης, η οποία μπορεί να καλλιεργηθεί μόνο σε πλαίσια απεριόριστου σεβασμού, εκτίμησης και χωρίς να ασκεί κριτική. Ο κοινωνικός λειτουργός λαμβάνοντας υπόψη την ατομικότητα του πενθούντα, πρέπει να τον προσεγγίζει με συμπάθεια και να τον αποδέχεται άνευ όρων. Δεν πρέπει να νιώθει ότι απορρίπτεται, άλλωστε έρχεται για να λάβει βοήθεια και όχι για να κριθεί. Ο κοινωνικός λειτουργός οφείλει να δείξει κατανόηση να μην κάνει υποδείξεις και να μην δημιουργεί ενοχές στον πενθούντα. Το άτομο που νιώθει αποδεκτός μπορεί να εκφραστεί ελεύθερα και να δεχτεί ευκολότερα βοήθεια από τρίτα πρόσωπα. Το κλίμα στο οποίο εξελίσσεται αυτή η σχέση θα πρέπει να είναι φιλικό, χαλαρό και ανθρώπινο. Η συμπεριφορά του

συμβούλου είναι αναγκαίο να χαρακτηρίζεται από γνησιότητα, αυθεντικότητα και ειλικρίνεια και όχι από επιτηδευμένα συναισθήματα και αντιδράσεις. Η επικοινωνία μεταξύ του συμβούλου-συμβουλευόμενου είναι αμφίδρομη και εκδηλώνεται μέσα από τη λεκτική και μη λεκτική επικοινωνία (εκφράσεις προσώπου, οπτική επαφή, νεύματα, αποφυγή αρνητικών κινήσεων, σωστή στάση σώματος και αρμόζουσα εμφάνιση)²⁵.

Ο κοινωνικός λειτουργός πρέπει να παρατηρεί προσεκτικά και να καταλαβαίνει τα συναισθήματα που κρύβονται πίσω από τις λέξεις και τις κινήσεις του συμβουλευόμενου. Πράγμα δύσκολο γιατί χρειάζεται προσωπική δουλειά και εμπειρία από τον κοινωνικό λειτουργό. Η σωστή διάγνωση σε συνδυασμό με τη λεπτομερή αξιολόγηση και τις κατάλληλες ερωτήσεις στο άτομο που βιώνει την απώλεια, θα βοηθήσει στοχευμένα τη συμβουλευτική διαδικασία. Αυτή η διερεύνηση βέβαια καλό θα ήταν να γίνεται με αρμονία στη θεραπευτική ροή και όχι με τρόπο ανακριτικό, διότι αλλιώς θα έχουμε αντίθετα αποτελέσματα.

Το πλαίσιο της κουλτούρας (κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό, θρησκευτικό, οικονομικό) του πενθούντα δεν θα πρέπει να επηρεάζει τον σύμβουλο παρά μόνο εάν κριθεί ωφέλιμο για θεραπευτική διαδικασία. Η αισιόδοξη στάση ζωής και γενικότερα η θετική ματιά του συμβούλου μπορεί να επηρεάσουν τον πενθούντα σε μεγάλο βαθμό. Μπορεί να βοηθήσουν τον πενθούντα να αναπτύξει κι αυτός μια θετική ματιά, με συνέπεια χαμηλότερα επίπεδα κατάθλιψης και μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα στην καθημερινή του ζωή. Η ευελιξία λοιπόν του συμβούλου μπορεί να γίνει ο καλύτερος αρωγός σ' αυτή τη διαδικασία. Ο κοινωνικός λειτουργός μπορεί να παρακινήσει τον πενθούντα να βρίσκεται με κόσμο και να αφήνει τον εαυτό του να ανοιχτεί στο περιβάλλον του. Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία ο πενθών θα αναλάβει ξανά κοινωνικούς ρόλους που θα τον βοηθήσουν να ενταχθεί και πάλι στο κοινωνικό σύνολο. Επίσης αν κρίνει απαραίτητο ο κοινωνικός λειτουργός μπορεί να δώσει την ευκαιρία στον πενθούντα, να έρθει σε επαφή με άλλους συμπάσχοντες και έτσι μέσα από το ομαδικό πνεύμα να υπάρξει αλληλοβοήθεια^{26,27}.

Σε κάθε περίπτωση πάντως ο σωστός κοινωνικός λειτουργός οφείλει να ενημερώνεται και να διαβάζει τις τελευταίες έρευνες, άρθρα και βιβλιογραφία γενικότερα, ώστε να μπορεί να βάζει σε εφαρμογή τις πιο σύγχρονες θεραπευτικές μεθόδους. Όλες αυτές οι διαδικασίες θα τον βοηθήσουν στην «αυτοπραγμάτωση» του. Σημαντική για την αποτελεσματική εξέλιξη της συμβουλευτικής διαδικασίας είναι η ικανότητα του κοινωνικού λειτουργού να αντανάκλα τα συναισθήματα του

συνομιλητή του (τεχνική του αντικατοπτρισμού). Ο κοινωνικός λειτουργός οφείλει να εκφράσει τα συναισθήματα που έχει αντιληφθεί είτε με το λόγο είτε με τη μη λεκτική επικοινωνία, διότι μέχρι εκείνη τη στιγμή ο συμβουλευόμενος μπορεί να μην τα έχει συνειδητοποιήσει ²⁶.

Ο πλήρης έλεγχος της όλης διαδικασίας οφείλει να είναι στο χέρι του συμβούλου. Να διαχειρίζεται σωστά το χρόνο και να διευκολύνει τη συζήτηση με τις κατάλληλες ερωτήσεις ή λέξεις κλειδιά. Να μπορεί να ανακεφαλαιώνει τα λεγόμενα του συμβουλευόμενου, όχι μόνο για να συνοψίζει και να διατηρεί την επικοινωνία μεταξύ τους, αλλά και για να επιβεβαιώνει τις διαπιστώσεις και τα συμπεράσματά του. Να ενθαρρύνει το άτομο και να χρησιμοποιεί την ενσυναίσθηση (ικανότητα του συμβούλου να μπαίνει στη θέση του συμβουλευόμενου χωρίς να χάνει την αντικειμενικότητά του) ως σκαλοπάτι για την επίτευξη των στόχων. Η σωστή χρήση των δεξιοτήτων της συμβουλευτικής στη διαδικασία του πένθους, θα διασφαλίσει την επιτυχημένη ολοκλήρωση της διαδικασίας και θα βοηθήσει τον συμβουλευόμενο να αποκτήσει και ο ίδιος δεξιότητες για τη διαχείριση μελλοντικών κρίσεων ^{26,27}.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Στα πλαίσια της πτυχιακής μας εργασίας και για μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση του θέματος «Πένθος στην παιδική ηλικία και ο ρόλος του κοινωνικού λειτουργού» στην στήριξη της οικογένειας, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με επιστήμονες ψυχικής υγείας, λειτουργούς που έχουν σχέση με το πένθος, αλλά και με άτομα που έχουν βιώσει πένθος κατά την παιδική τους ηλικία. Παρακάτω παραθέτονται πιο αναλυτικά.

5.1 ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟ ΤΟΥ ΣΟΨΥ ΠΑΤΡΩΝ.

1. Τι είναι το πένθος(ορισμός);

Το πένθος αποτελεί μια πολύπλοκη διαδικασία. Επιθυμούμε όταν κάποιος βιώνει πένθος να θρηνηί. Ο θρήνος είναι απαραίτητος και σημαίνει πως το άτομο που πενθεί έχει δημιουργήσει σχέση με το άτομο που έχει πεθάνει, αυτή η σχέση μάλιστα οδηγεί το άτομο στο θρήνο καθώς και η απώλεια.

2. Ποια είναι τα στάδια του πένθους και ποια τα χαρακτηριστικά τους;

Τα στάδια του πένθους σύμφωνα με την παλαιά βιβλιογραφία είναι αρκετά ξεπερασμένα και πλέον οι επιστήμονες υγείας δεν τα χρησιμοποιούν με την ίδια συχνότητα όπως στο παρελθόν.

3. Ποιο είναι το μέγιστο διάστημα που διαρκεί το πένθος;

Ένας θάνατος δεν μπορεί να ξεπεραστεί ποτέ και αυτό που λέμε ότι ο χρόνος τα γιατρεύει όλα στην περίπτωση του πένθους δεν ισχύει. Ένα άτομο που βιώνει το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου δεν μπορεί να ξεπεράσει ποτέ το γεγονός αυτό, αλλά θα συνεχίσει τη ζωή του έχοντας εντάξει σε αυτή τον θάνατο.

3. Πως ανακοινώνουμε σε ένα παιδί μέσης ηλικίας το θάνατο του γονέα, επιτρέπετε να έρθει στην κηδεία και να έρχεται στο νεκροταφείο;
4. Τι πρέπει να κάνουμε σε περίπτωση που δεν έχουμε την αναμενόμενη αντίδραση;
5. Τι πρέπει να λέμε στο παιδί κατά διαστήματα(πρέπει να μιλάμε στο παιδί για το νεκρό κ.τ.λ.);
6. Τι πρέπει να κάνει ο γονιός ή ο κηδεμόνας που αναλαμβάνει το παιδί , ποια θα πρέπει να είναι η στάση του και η συμπεριφορά του;

(Ομαδοποίηση απαντήσεων 4-5-6-7)

Στο παιδί πρέπει να λέμε άμεσα την αλήθεια, δηλαδή θα πρέπει να του πούμε άμεσα ότι το αγαπημένο του πρόσωπο πέθανε και αυτό σημαίνει ότι το πρόσωπο αυτό δεν μπορεί να επιτελέσει φυσιολογικές λειτουργίες όπως το να φάει, να κάνει μπάνιο, να χτυπάει η καρδιά του. Επιπλέον πρέπει να του πούμε ότι το αγαπημένο πρόσωπο δεν θα είναι ποτέ ξανά μαζί τους όσο σκληρό και να ακούγετε. Έπειτα θα πρέπει να του εξηγήσουμε την διαδικασία της ταφή και να του πούμε ότι το μέρος όπου θα βρίσκετε το αγαπημένο πρόσωπο είναι το νεκροταφείο. Δεν πρέπει να πούμε στο παιδί κανένα απολύτως ψέμα σχετικά με το γεγονός και δεν πρέπει να χρησιμοποιήσουμε λέξεις όπως ταξίδεψε, έφυγε ή κοιμήθηκε διότι το παιδί μπορεί να παρερμηνεύσει τις έννοιες αυτές. Ακόμα θα πρέπει να ρωτήσουμε το παιδί αν θέλει να έρθει στην κηδεία και θα πρέπει να σεβαστούμε την απόφαση του. Σε περίπτωση όμως που το παιδί δεν θέλει να έρθει θα πρέπει κάποια στιγμή να επισπευτεί το νεκροταφείο έτσι ώστε να κλίσει ο κύκλος του πένθους, αυτό μπορεί να γίνει γράφοντας ένα γράμμα στο αγαπημένο πρόσωπο. Ο γονέας που μένει ή ο κηδεμόνας θα πρέπει να μιλάει στο παιδί για τον νεκρό έτσι ώστε να διατηρηθεί η ανάμνηση του. Επιπλέον θα πρέπει να βοηθήσει το παιδί να εκφράσει τα συναισθήματα του σχετικά με το γεγονός και επίσης ο ίδιος από την πλευρά του πρέπει να είναι ειλικρινής ως προς τα συναισθήματα του και τις ανάγκες του. Επιπλέον είναι καλό το παιδί και ο γονέας/κηδεμόνας θα πρέπει να διατηρήσει την ανάμνηση του

αποθανόντα με διάφορους τρόπους φωτογραφίες, και θα πρέπει να αφήνει το παιδί να μιλά για το γεγονός και να αφηγείται πως ακριβώς το βίωσε.

7. Ποιος ο ρόλος του ειδικού στο πένθος;

Ο ρόλος του κοινωνικού λειτουργού στο πένθος είναι κυρίως υποστηρικτικός, αρχικά στόχος του είναι να εκφράσει ο εξυπηρετούμενος τα συναισθήματα του σχετικά με το περιστατικό του θανάτου και να μιλήσει για το γεγονός. Αν και κάποιοι θεωρούν ότι δεν πρέπει να μιλάμε για το πένθος ο ειδικός πρέπει να κάνει τον εξυπηρετούμενο να μιλήσει για το γεγονός και να εκφράσει όσο περισσότερα συναισθήματα γίνεται. Επιπλέον αυτό που δουλεύει ο κοινωνικός λειτουργός είναι η ανάμνηση την οποία επιθυμούμε να υπάρχει για το αγαπημένο πρόσωπο.

8. Ποιές οι θεραπείες που προτείνονται στην περίπτωση του πένθους(συμβουλευτική, ψυχοθεραπεία κ.τ.λ.);

Στην περίπτωση του πένθους η θεραπεία που ενδείκνυται είναι αυτή της συμβουλευτικής και κυρίως κατά άτομο παρά σε ομάδες .

5.2 ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΙΕΡΕΑ

Σήμερα 25 Ιουλίου 2016 πραγματοποιήθηκε συνέντευξη με τον Ιερέα Δ. Γ. ο οποίος είναι εφημέριος σε ένα μικρό χωριό των Καλαβρύτων. Αρχικά τον ρωτήσαμε για την θέση της εκκλησίας απέναντι στο θάνατο και το πένθος. Μας είπε πως η θέση της εκκλησίας υποστηρίζει πως ο θάνατος είναι το πέρασμα από την ζωή που ζούμε στην γη , στην αιώνια ζωή και πως δεν πρέπει να στεναχωριόμαστε αλλά να ελπίζουμε πως η ψυχή μας θα συνεχίσει να ζει στον ουρανό.

Στο ερώτημα για το πώς αντιδρούν τα παιδιά που χάνουν ένα αγαπημένου τους πρόσωπο και για το αν πηγαίνουν στην κηδεία μας απάντησε πως αν και στο χωριό που ασκεί το λειτούργημα του δεν έχει δει πάρα πολλά περιστατικά ωστόσο σε εκείνα που έχει βιώσει τονίζει πως τα μικρά παιδιά (προσχολική ηλικία συγκεκριμένα) δεν τα έφερναν καθόλου στην κηδεία αλλά προτιμούσαν να τα αφήνουν με κάποιον κοντινό συγγενή στο σπίτι. Τα μεγαλύτερα παιδιά από την ηλικία των έξι ετών μέχρι και των δώδεκα Δείχνουν απλά να παρακολουθούν την

τελετή χωρίς να καταλαβαίνουν ακριβώς τι είναι ο θάνατος. Άλλες αντιδράσεις παιδιών είναι τα σιγανά κλάματα από τα πιο μεγάλα παιδιά τα οποία κρατιούνται από το χέρι του συγγενή ή του γονιού που μένει πίσω. Η προσωπική του άποψη είναι πως τα παιδιά πρέπει να έρχονται στις κηδείες μόνο που θα πρέπει η συναισθηματική ένταση και οι αντιδράσεις των συγγενών να έχουν ένα μέτρο. Πιο συγκεκριμένα τα παιδιά θα πρέπει να καταλαβαίνουν ότι είναι λογικό να κλαίμε και να εξωτερικεύουμε τον πόνο τους αλλά να μην βλέπουν λιποθυμίες, υστερίες και αντιδράσεις που θα τους προκαλούσαν φόβο ή και σοκ.

5.4 ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΑΤΟΜΑ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΒΙΩΣΕΙ ΠΕΝΘΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ.

- Σήμερα 13 Ιουλίου 2016 πραγματοποιήθηκε συνέντευξη με τον Π.Σ Ο οποίος είναι σε ηλικία 25 ετών και σε ηλικία οκτώ ετών έχασε και τους δύο τους γονείς. Ο πατέρας του όπως μας είπε έχασε τη ζωή του σε ένα εργατικό ατύχημα όταν ήταν ο ίδιος 6 ετών και η μητέρα του μετά από κάποια αρρώστια πέθανε ξαφνικά. Όταν τον ρώτησα πως ένιωσε μου απάντησε πως για τον θάνατο του μπαμπά του ενημερώθηκε από την μητέρα τους το ίδιο και τα υπόλοιπα αδέρφια του. Πιο συγκεκριμένα θυμάται την μητέρα να προσπαθεί με δάκρια στα μάτια να εξηγήσει στα παιδιά της τι έπαθε ακριβώς ο πατέρας μια απλά λόγια έτσι ώστε να το κατανοήσουν. Όπως αναφέρει θυμάται χαρακτηριστικά την θεία του να ετοιμάζει εκείνον και τα αδέρφια του φορώντας τα καλά τους ρούχα για να πάνε στην κηδεία. Όπως μας είπε θυμάται τα πάντα με κάθε λεπτομέρεια τα πάντα. Εκείνος κάθισε μαζί με την μητέρα του και τα αδέρφια του. Θυμάται όλα τα πρόσωπα και τις αντιδράσεις των συγγενών σαν κάτι πολύ περίεργο. Αξιοσημείωτο είναι πως αναφέρει πως δεν καταλάβαινε τι συμβαίνει και πως νόμιζε πως ο πατέρας του κοιμάται. Δυο χρόνια μετά έχασε και την μαμά του. Ήταν ένα διπλό χτύπημα όπως το αποκάλεσε. Η μητέρα του αρρώστησε και μέσα σε ένα μικρό διάστημα πέθανε. Έμεινε λοιπόν ορφανός και από τους δύο γονείς. Το ότι έχασε και την μητέρα του τον έκανε αισθάνεται ανασφάλεια και πολύ μοναξιά. Στην κηδεία της μητέρας του οι συγγενείς του έκριναν πως δεν ήταν σωστό να παραβρεθεί γιατί πίστευαν ότι θα του έκανε περισσότερο κακό λόγω του ότι είχε χάσει και

τον πατέρα του. Όπως τονίζει το γεγονός ότι δεν πήγε στην κηδεία είναι κάτι που το έχει ως ένα τεράστιο παραπάνω καθώς πιστεύει ότι δεν είχαν το δικαίωμα να του στερήσουν να δει για τελευταία φορά την μητέρα του. Σημαντικό είναι πως μας είπε πως δυσκολεύτηκε πολύ να συνειδητοποιήσει ότι η μητέρα του πέθανε, επειδή δεν την είδε νεκρή. Στο μυαλό του μέχρι να μεγαλώσει βρισκόταν η ψευδαίσθηση ότι μπορεί να έχει φύγει και να τους παράτησε, καθώς και η εξήγηση που του είχαν δώσει οι θείοι του όπως λέει ήταν «η μαμά έφυγε». Αυτή η απάντηση που οι θείοι του θεωρούσαν πιο κατάλληλη απάντηση. Η δική του άποψη είναι ότι τα παιδιά πρέπει να μαθαίνουν την αλήθεια ακριβώς όπως είναι και να πηγαίνουν στις κηδείες

- Σήμερα 12-12-16 πραγματοποιήθηκε συνέντευξη με τον Κ. ο οποίος έχασε τον αδελφό του σε δυστύχημα όταν ήταν 12 ετών. Ο Κ ήταν ο μικρότερος στην οικογένεια. Ζούσε στην επαρχία. Η οικογένεια ενημερώθηκε από μια γειτόνισσα για το συμβάν. Όπως μας είπε, ξύπνησε από τις κραυγές των γονιών του και τρομαγμένος βγήκε από το δωμάτιο του και έτρεξε στην αγκαλιά της μητέρας του, η οποία δεν ήταν σε θέση να του εξηγήσει τι είχε συμβεί. Οι μεγαλύτερες αδελφές του προσπάθησαν να του εξηγήσουν αυτά που καταλάβαιναν οι ίδιες. Λίγο αργότερα στο σπίτι έφτασε η αγαπημένη του θεία η οποία τον πήρε μαζί της και πήγαν μια βόλτα για να του μιλήσει και για να μην βλέπει τους γονείς του σε αυτή την κατάσταση. Τα συναισθήματα του ήταν κυρίως η στεναχώρια και η αμφιβολία για τον αν ο αδελφός του έχει τελικά πεθάνει ή όχι (άρνηση). Η μέρα της κηδείας όπως αναφέρει ήταν πολύ δύσκολη για εκείνων καθώς επικρατούσε ένα βαρύ κλίμα οδύνης και ακραίων αντιδράσεων που τον τρόμαζαν, τον στεναχωρούσαν αλλά και που τον έκαναν να συνειδητοποιήσει ότι ο αδελφός του είχε φύγει πια από την ζωή και πως δεν τον ξαναέβλεπε. Αυτή η συνέντευξη ήταν δύσκολη για εμάς (σπουδαστές) γιατί ο αφηγητής ήταν πολύ φορτισμένος ψυχολογικά και νιώθαμε συνέχεια ότι πρέπει να διακοπεί η συνέντευξη.
- Σήμερα 19-1-2017 πραγματοποιήθηκε συνέντευξη με την Κ η οποία έχασε τον πατέρα της σε ηλικία 10 ετών. Η μητέρα της ενημερώθηκε από ένα τηλεφώνημα κάποιου φίλου του άντρα της ότι βρίσκεται στο νοσοκομείο, μετά από ένα ατύχημα που είχε στο χώρο εργασίας του, και πως έχει σπάσει το πόδι του. Αμέσως η μητέρα πήρε τα παιδιά της (Την Κ και την αδελφή

της) και έτρεξε στο νοσοκομείο. Όταν η μαμά έμαθε ότι ο άντρας της είχε πεθάνει άρχισε να ουρλιάζει. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Κ η κραυγή αυτή έμοιαζε με κραυγή ζώου που το σφάζουν. Η αδελφή της που ήταν δυο χρόνια μεγαλύτερη άρχισε να κλαίει, ενώ η Κ προσπαθούσε να την παρηγορήσει λέγοντας της πως θα βάλουν γύψο στο πόδι του πατέρα της και πως θα είναι καλά. Η αδελφή της ωστόσο είχε καταλάβει ότι κάτι κακό συμβαίνει καθώς έβλεπε την μητέρα της να είναι σε άσχημη ψυχολογική κατάσταση. Τότε ζήτησε από την μαμά της να της πει την αλήθεια για το τι συμβαίνει. Η μητέρα τους απάντησε ότι: « ότι ο μπαμπάς πέθανε». Η Κ δεν το πίστευε. Στην συνέχεια μίλησε με τον θείο της που της ενέπνεε εμπιστοσύνη και όταν κατάλαβε ότι είναι αλήθεια λιποθύμησε. Στην συνέχεια όταν συνήρθε όπως τονίζει ένιωθε συναισθήματα που δεν μπορούσε να περιγράψει. Επικρατούσε ωστόσο η οργή προς όλους και για τον θεό .αξίζει να σημειωθεί πως στο σημείο αυτό ήταν εμφανώς συγκινημένη. Την μέ4ρα της κηδείας η Κ κοιμόταν μέχρι που την ξύπνησε η μαμά της λέγοντας της «έλα μικρούλα μου, έφεραν τον μπαμπά» εκείνη σηκώθηκε γρήγορα και πήγε στο σαλόνι όπου βρισκόταν η σωρός του. Χαρακτηριστικό είναι πως όλοι οι καθρέπτες ήταν καλυμμένοι με σεντόνια. Κάποιος της φώναξε να τον φιλήσει για τελευταία φορά και εκεί είναι που κατάλαβε πως δεν θα τον ξαναδεί. Ένιωθε πως ήθελε να πάει αλλά δεν τολμούσε. Στο τέλος πήγε τον φίλησε και του άφησε ένα λουλούδι στα χέρια του. Ρωτούσε τους γύρω της γιατί ήταν παγωμένος αλλά δεν έπαιρνε απάντηση. Κατά την διάρκεια της κηδείας δεν τις άφησαν να παραβρεθούν στην ταφή. Στην συνέχεια πήγε σε παιδοψυχολόγο ο οποίος της είπε ότι περνάει μελαγχολία. Όταν πήγε 12 ετών άρχισε το κάπνισμα γιατί την έκανε όπως λέει να ξεχνιέται και να; Μην κλαίει και στα 15 το ποτό γιατί την έκανε να μην φοβάται. Ευτυχώς όμως δεν υπήρξε εθισμός μπαμπάς της για εκείνη ήταν το πιο αγαπημένο πρόσωπο που είχε και ο χαμός του επηρέασε την ζωή της και την επηρεάζει ακόμα. Ακόμα και οι ερωτικοί της σύντροφοι όπως λέει μοιάζουν στον πατέρα της. Ο μπαμπάς της ήταν προστάτης της . Τέλος η Κ μας είπε πως κάθε παιδί που ζει μια απώλεια δεν μεγαλώνει ποτέ, πάντα θα είναι ένα παιδί που θα του λείπει ο γονιός του. Ο πόνος δεν φεύγει απλά συνηθίζεις να ζεις με αυτόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

6.1 ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ-ΣΚΟΠΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Το πρωταρχικό βήμα για την υλοποίηση κάθε μιας έρευνας είναι ο αρχικός σχεδιασμός της. Συνεπώς, και η υλοποίηση της έρευνας που ακολουθεί έπρεπε να σχεδιαστεί σε πρώτο στάδιο. Ο σχεδιασμός της έρευνας ξεκίνησε αρχικά με την ανάλυση άλλων ερευνών παρόμοιας φύσης προκειμένου να υπάρξουν και στην παρούσα τα ορθότερα δυνατά αποτελέσματα. Έπειτα από τη διερεύνηση των άλλων ερευνών παρατηρήθηκε ότι το πιο άρτιο και κατάλληλο για την παρούσα έρευνα ήταν η πραγματοποίηση μιας περιγραφικής έρευνας.

Η παρούσα έρευνα έχει ως σκοπό να διερευνηθούν οι απόψεις των κοινωνικών λειτουργών σχετικά με τη διαχείριση του πένθους στην παιδική ηλικία και τον τρόπο αποτελεσματικής παρέμβασης.

6.2 ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Παρατηρώντας τη μορφή των δεδομένων ο τρόπος ανάλυσης τους δεν θα μπορούσε να ήταν άλλος από μια ποσοτική ανάλυση. Αυτή η ανάλυση πρόκειται να έχει ως αποτέλεσμα την μεταπήδηση από ένα ειδικό σε ένα γενικό συμπέρασμα που θα προέλθει από τα δεδομένα που θα αναλυθούν. Έτσι έχοντας ένα αρχικό δείγμα 90 κοινωνικών λειτουργών θα γενικευτεί το συμπέρασμα σε όλους τους Κοινωνικούς λειτουργούς της χώρας.

6.3 ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας βρίσκεται στο παράρτημα και διέθετε τον ακόλουθο υπερσύνδεσμο <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSf1PR28MBIfwO4CxvI-wZ-GLfdEXVW5O9HR0RgsEbcBzqDTGQ/viewform> . Δημιουργήθηκε σε ηλεκτρονική

μορφή και αποτελείται από 22 ονομαστικές ερωτήσεις (nominal) οι οποίες ήταν κλειστού τύπου. Όλες οι ερωτήσεις είχαν υποχρεωτικό τύπο απάντησης.

6.4 ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ-ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι απαντήσεις που συλλέχθηκαν ήταν 90 και προήλθαν από Κοινωνικούς λειτουργούς. Το ερωτηματολόγιο αναρτήθηκε σε κλειστές ομάδες κοινωνικών λειτουργών οι οποίες έχουν δημιουργηθεί στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και ειδικότερα στο Face book. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από το Μάρτιο του 2017 έως τον Απρίλιο του 2017.

Παρατηρώντας τώρα το προφίλ του δείγματος είναι εμφανές ότι τα 87 άτομα που έλαβα μέρος στην έρευνα (96,7%) ήταν γυναίκες και τα 3 (3,3%) ήταν άνδρες. Ενώ όσον έχει να κάνει με τις ηλικίες των κοινωνικών λειτουργών που έλαβαν μέρος στην έρευνα οι μισοί ήταν ηλικίας από 21 έως 30 ετών, ενώ 30 άτομα (33,3%) ήταν ηλικίας από 31 έως 40 ετών. Την ίδια στιγμή 9 ερωτηθέντες ήταν ηλικίας από 41 έως 50 ετών (10%) ενώ 3 άτομα (3,3%) ήταν από 51 έως 60 ετών καθώς και ισάριθμα άτομα ήταν άνω των 60 ετών.

Παρατηρώντας τους τίτλους σπουδών που διέθεταν οι ερωτηθέντες καθίσταται εμφανές ότι 60 άτομα (66,7%) διέθεταν πτυχίο κοινωνικού λειτουργού Τεχνολογικής Εκπαίδευσης ενώ οι υπόλοιποι 30 (33,3%) διέθεταν και μεταπτυχιακό τίτλο. Στη συνέχεια, παρατηρώντας τον τομέα εργασίας των κοινωνικών λειτουργών 30 από αυτούς (33,3%) απάντησαν ότι εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα, ενώ το μισό δείγμα εργάζεται στο δημόσιο τομέα και 15 ερωτηθέντες απάντησαν ότι εργάζονται σε κάποια μη κυβερνητική οργάνωση.

Τέλος αναφορικά με τα έτη προϋπηρεσίας τους, 48 άτομα (33,3%) απάντησαν ότι διαθέτουν εμπειρία η οποία είναι από μηδενική έως πενταετής, ενώ 6 άτομα (6,7%) διαθέτουν εμπειρία από 6 έως 10 έτη. Την ίδια στιγμή 21 ερωτηθέντες απάντησαν ότι η εργασιακή τους εμπειρία κυμαίνεται από 11 έως 15 έτη (23,3%), ενώ 12 ερωτηθέντες (13,3%) διέθεταν εμπειρία η οποία ήταν από 16 έως 20 έτη τέλος μόνο 3 άτομα (3,3%) διέθεταν εμπειρία που υπερέβαινε τα 20 χρόνια.

6.5 ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ

Αφότου συλλέχθηκαν οι 90 απαντήσεις από τους Κοινωνικούς λειτουργούς πραγματοποιήθηκε η λήψη τους από το Google Docs σε ένα αρχείο excel και εν συνεχεία εισήχθησαν στο πρόγραμμα SPSS. Αφότου εισήχθησαν τα δεδομένα αναλύθηκαν με τη μέθοδο των Frequencies όπου δημιουργήθηκαν πίνακες συχνοτήτων και γραφήματα συχνοτήτων και ποσοστών, τα οποία επεξεργάστηκαν για την πιο εμφανίσιμη εικόνα τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

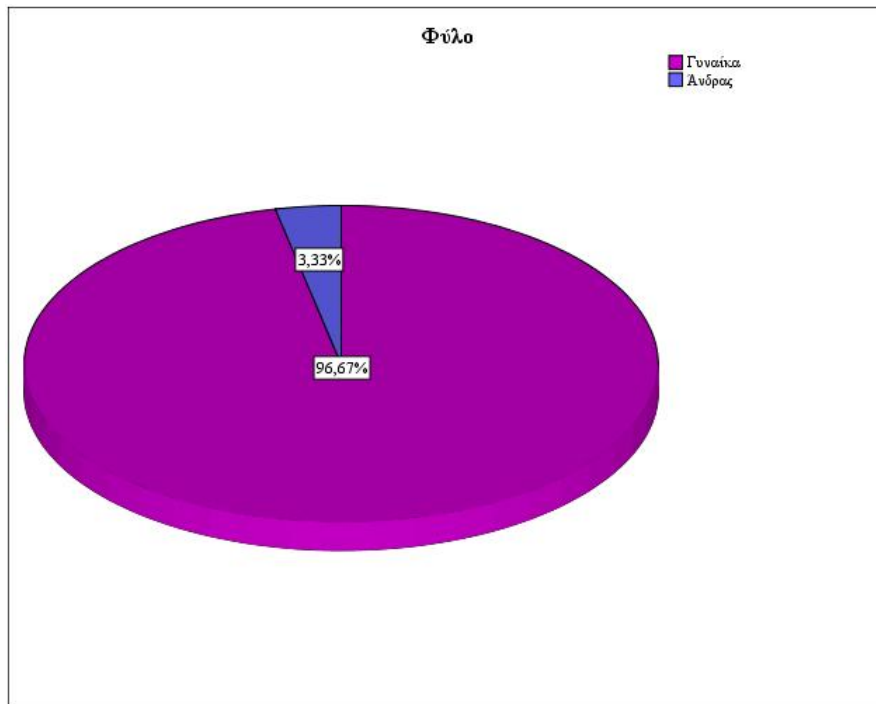
ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ- ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

· Ερώτηση 1: Φύλο

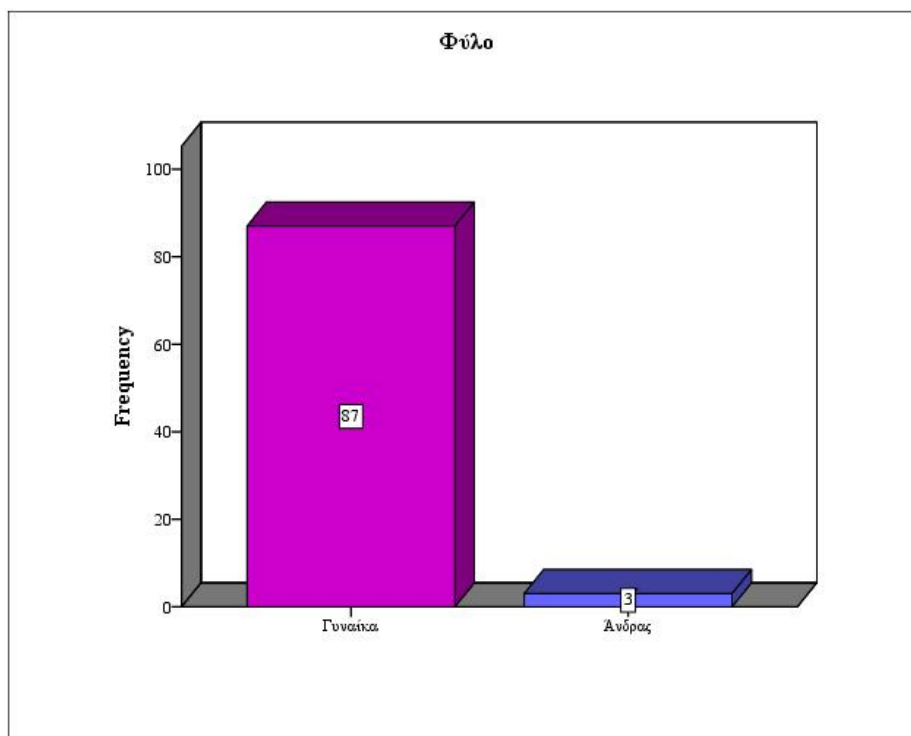
Η πρώτη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το φύλο τους, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 1 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 87 σε ποσοστό 96,7% ήταν γυναίκες και τα 3 σε ποσοστό 3,3% ήταν άνδρες.

Φύλο		Frequency	Percent
Valid	Γυναίκα	87	96,7
	Ανδρας	3	3,3
Total		90	100,0

Πίνακας 1: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το φύλο τους, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 1.α: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το φύλο τους. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 1.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το φύλο τους. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

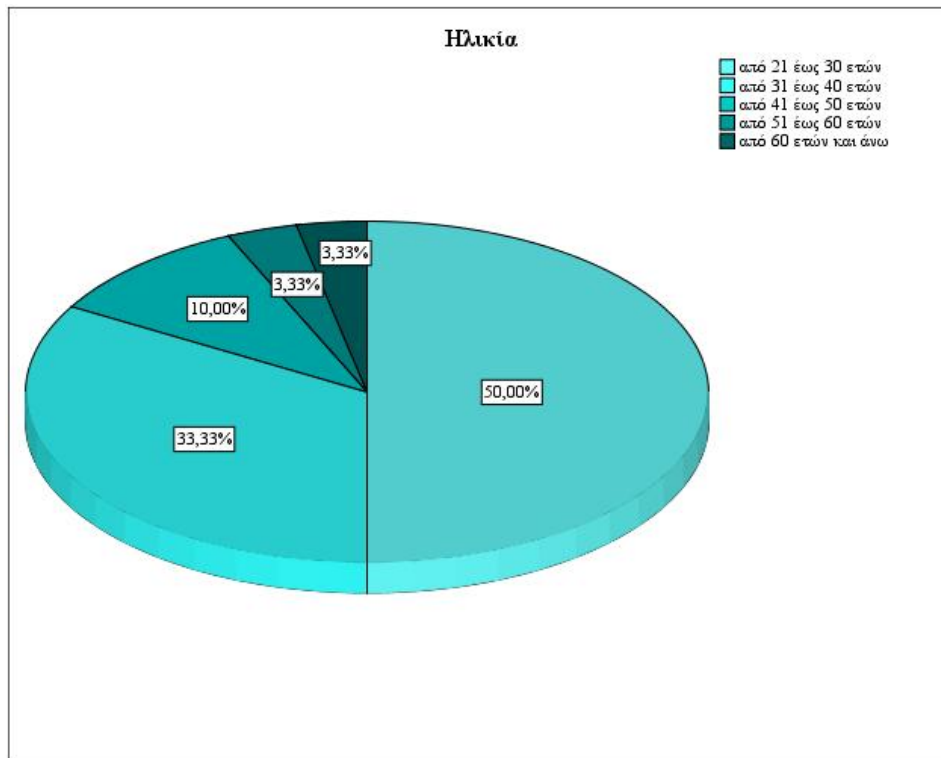
· Ερώτηση 2: Ηλικία

Η δεύτερη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με την ηλικία τους, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 2 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα μισά (45 άτομα / ποσοστό 50%) ήταν ηλικίας από 21 έως 30 ετών, ενώ 30 άτομα σε ποσοστό 33,3% ήταν ηλικίας από 31 έως 40 ετών. Την ίδια στιγμή 9 ερωτηθέντες ήταν ηλικίας από 41 έως 50 ετών σε ποσοστό 10% ενώ 3 άτομα σε ποσοστό 3,3% ήταν από 51 έως 60 ετών καθώς και ισάριθμα άτομα ήταν άνω των 60 ετών.

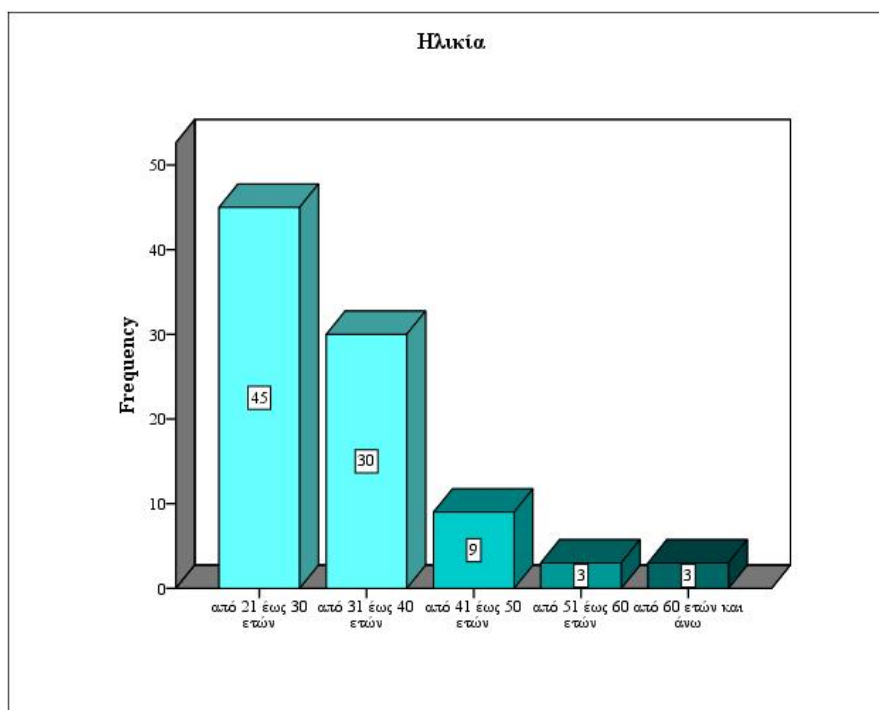
Ηλικία

		Frequency	Percent
Valid	από 21 έως 30 ετών	45	50,0
	από 31 έως 40 ετών	30	33,3
	από 41 έως 50 ετών	9	10,0
	από 51 έως 60 ετών	3	3,3
	από 60 ετών και άνω	3	3,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 2: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με την ηλικία τους, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 2.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με την ηλικία τους. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 2.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με την ηλικία τους. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

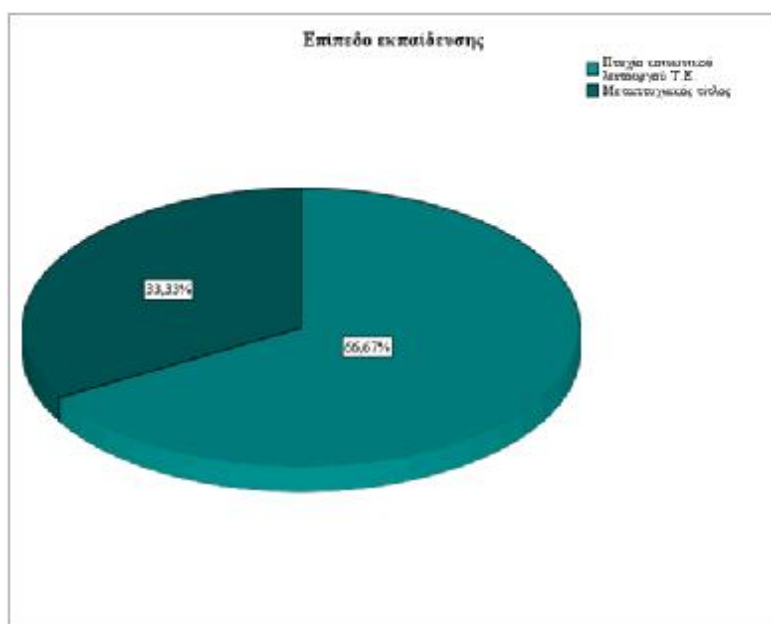
· Ερώτηση 3: Επίπεδο εκπαίδευσης

Η τρίτη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το επίπεδο εκπαίδευσης τους, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 3 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 60 σε ποσοστό 66,7% διέθεταν πτυχίο κοινωνικού λειτουργού Τ.Ε, ενώ τα υπόλοιπα 30 άτομα σε ποσοστό 33,3% διέθεταν και κάποιο επιπρόσθετο μεταπτυχιακό τίτλο.

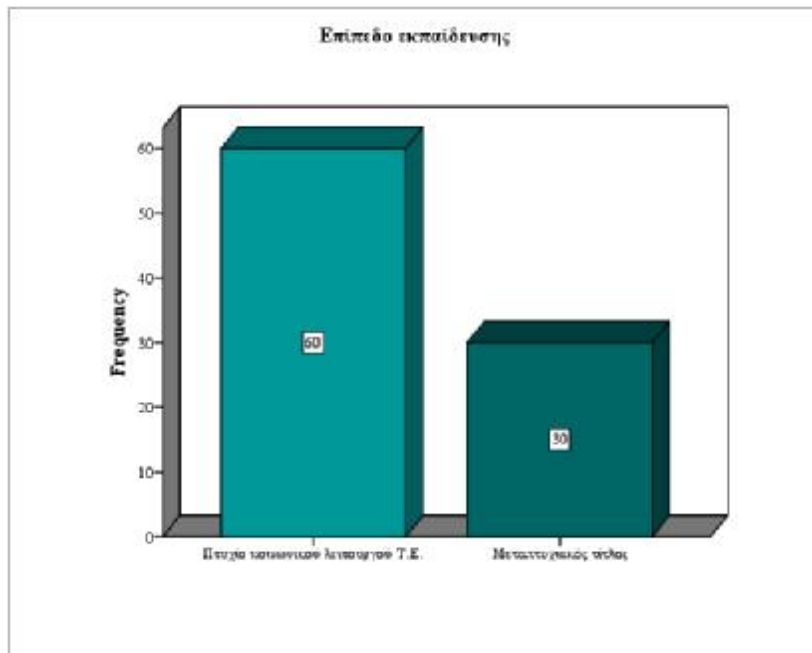
Επίπεδο εκπαίδευσης

		Frequency	Percent
Valid	Πτυχίο κοινωνικού λειτουργού Τ.Ε.	60	66,7
	Μεταπτυχιακός τίτλος	30	33,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 3: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το επίπεδο εκπαίδευσης τους, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 3.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το επίπεδο εκπαίδευσης τους. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 3.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το επίπεδο εκπαίδευσης τους. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

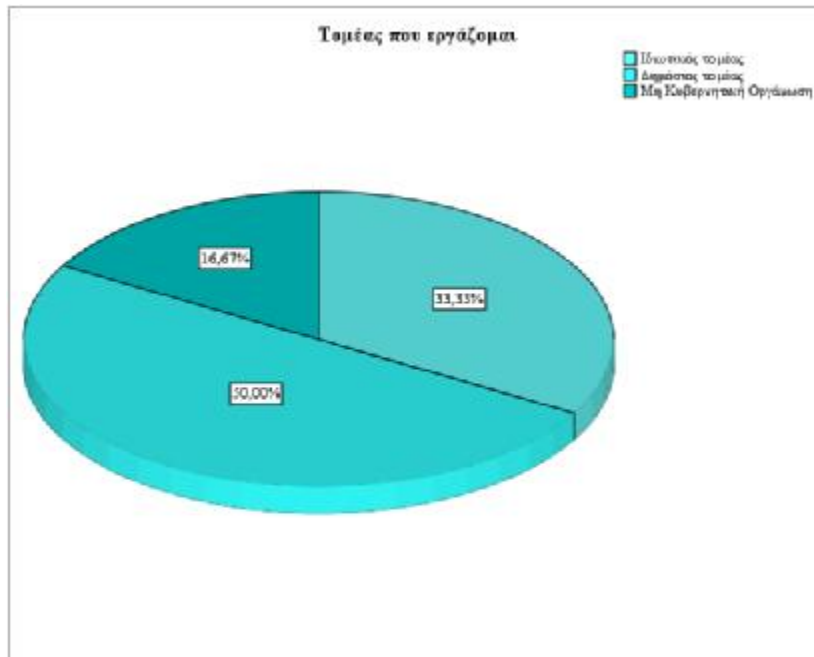

· Ερώτηση 4: Τομέας που εργάζομαι

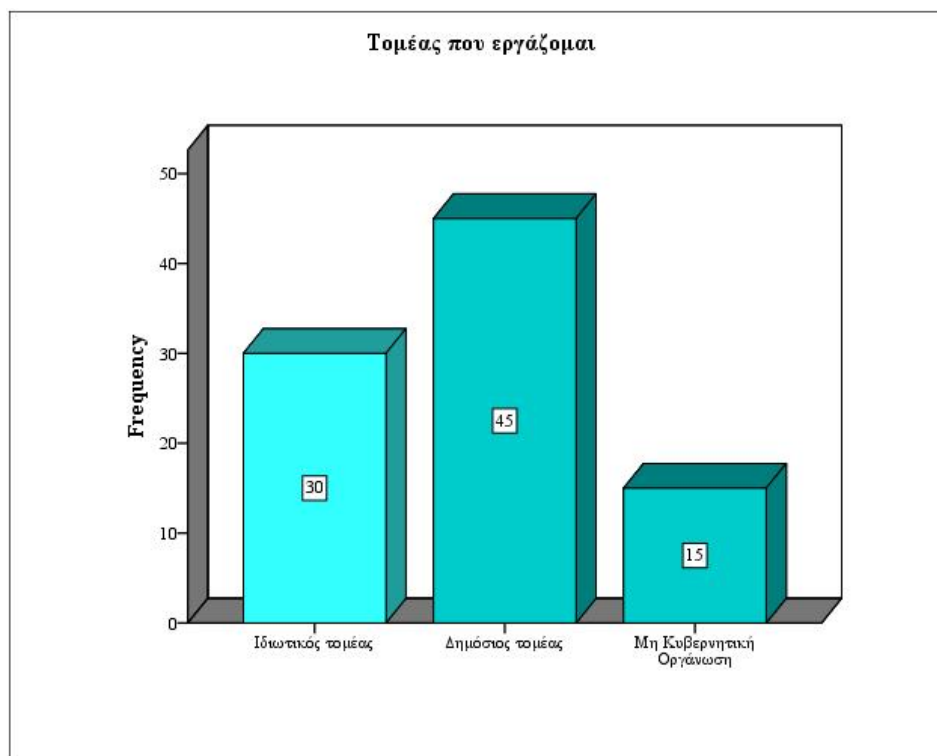
Η τέταρτη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με τον τομέα εργασίας τους, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 4 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 30 σε ποσοστό 33,3% απάντησαν ότι εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα, ενώ το μισό δείγμα (45 άτομα / ποσοστό 50%) εργάζονταν στο δημόσιο τομέα. Την ίδια στιγμή 15 ερωτηθέντες απάντησαν ότι εργάζονται σε κάποια μη κυβερνητική οργάνωση.

Τομέας που εργάζομαι		Frequency	Percent
Valid	Ιδιωτικός τομέας	30	33,3
	Δημόσιος τομέας	45	50,0
	Μη Κυβερνητική Οργάνωση	15	16,7
	Total	90	100,0

Πίνακας 4: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με τον τομέα εργασίας τους, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 4.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με τον τομέα εργασίας τους. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 4.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με τον τομέα εργασίας τους. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

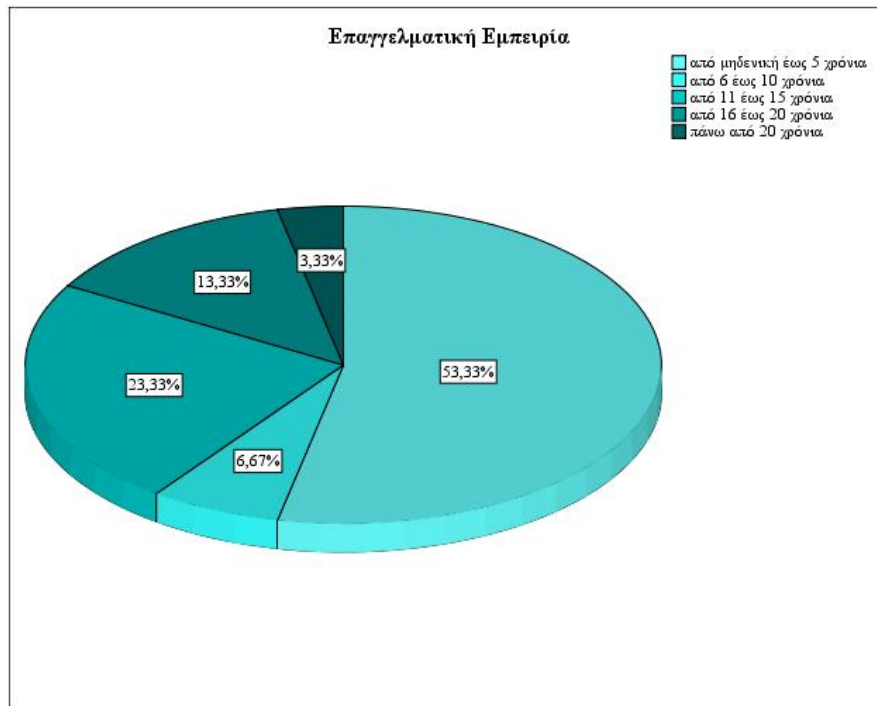
· Ερώτηση 5: Επαγγελματική Εμπειρία

Η πέμπτη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με την επαγγελματική εμπειρία τους, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 5 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 48 σε ποσοστό 33,3% απάντησαν ότι διαθέτουν εμπειρία η οποία είναι από μηδενική έως πενταετής, ενώ 6 άτομα σε ποσοστό 6,7% διαθέτουν εμπειρία από 6 έως 10 έτη. Την ίδια στιγμή 21 ερωτηθέντες απάντησαν ότι η εργασιακή τους εμπειρία κυμαίνεται από 11 έως 15 έτη σε ποσοστό 23,3%, επίσης 12 ερωτηθέντες σε ποσοστό 13,3% διέθεταν εμπειρία η οποία ήταν από 16 έως 20 έτη ενώ μόνο 3 άτομα σε ποσοστό 3,3% διέθεταν εμπειρία που υπερέβαινε τα 20 χρόνια.

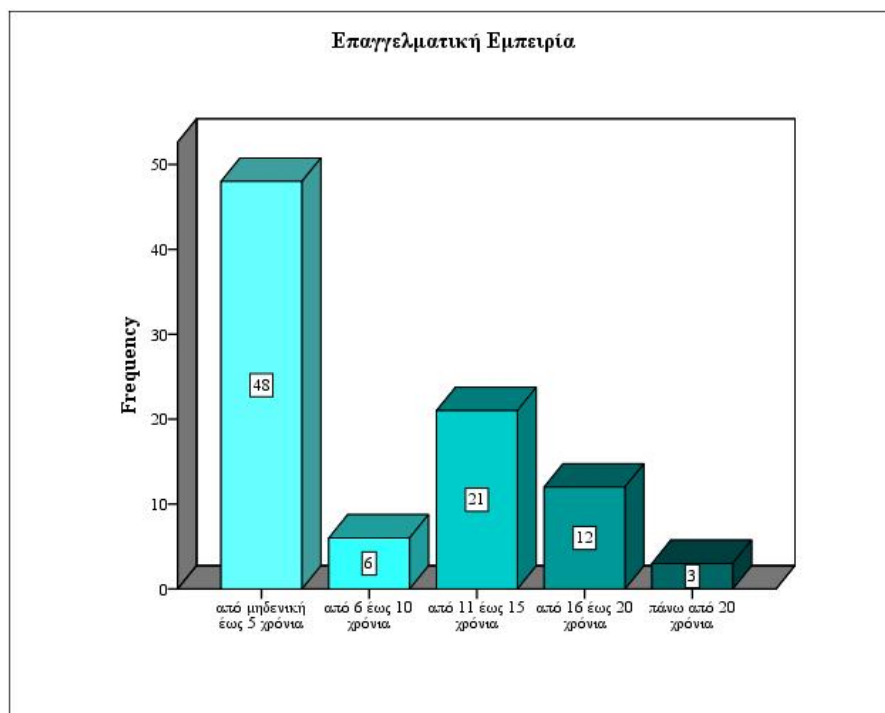
Επαγγελματική Εμπειρία

		Frequency	Percent
Valid	από μηδενική έως 5 χρόνια	48	53,3
	από 6 έως 10 χρόνια	6	6,7
	από 11 έως 15 χρόνια	21	23,3
	από 16 έως 20 χρόνια	12	13,3
	πάνω από 20 χρόνια	3	3,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 5: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με την επαγγελματική εμπειρία τους, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 5.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με την επαγγελματική εμπειρία τους. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 5.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με την επαγγελματική εμπειρία τους. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

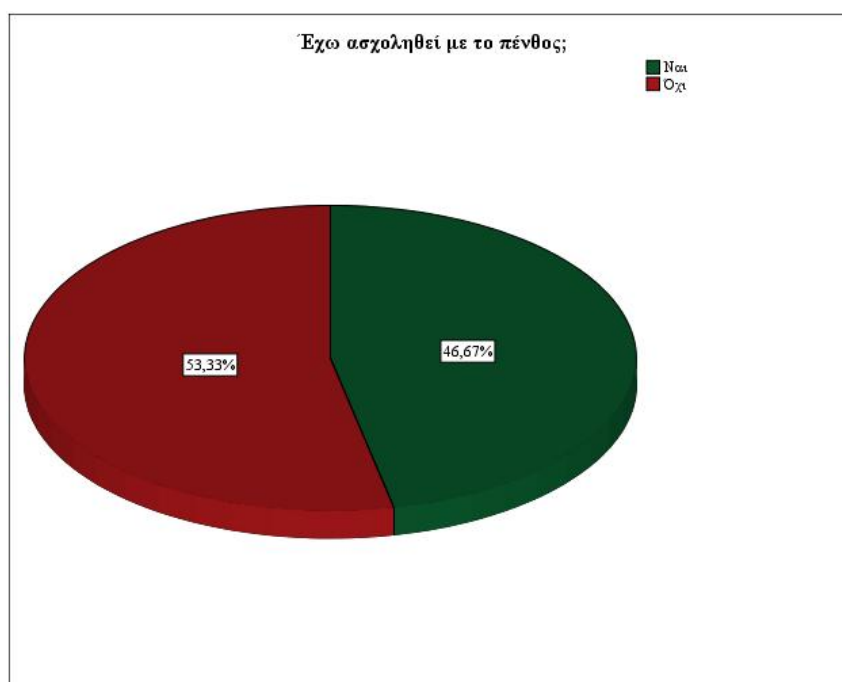
· **Ερώτηση 6: Έχω ασχοληθεί με το πένθος;**

Η έκτη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το εάν έχουν ασχοληθεί με το πένθος, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 6 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 42 σε ποσοστό 46,7% απάντησαν ότι έχουν ασχοληθεί με το πένθος, ενώ τα υπόλοιπα 48 άτομα σε ποσοστό 53,3% απάντησαν το αντίθετο.

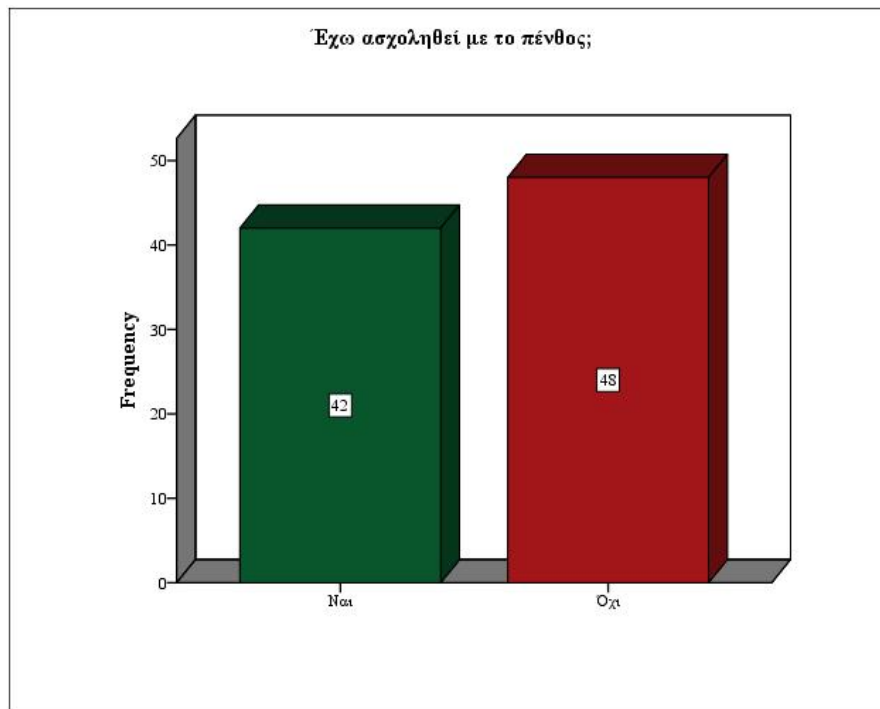
Έχω ασχοληθεί με το πένθος;

		Frequency	Percent
Valid	Ναι	42	46,7
	Όχι	48	53,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 6: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το εάν έχουν ασχοληθεί με το πένθος, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 6.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το εάν έχουν ασχοληθεί με το πένθος. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 6.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το εάν έχουν ασχοληθεί με το πένθος. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

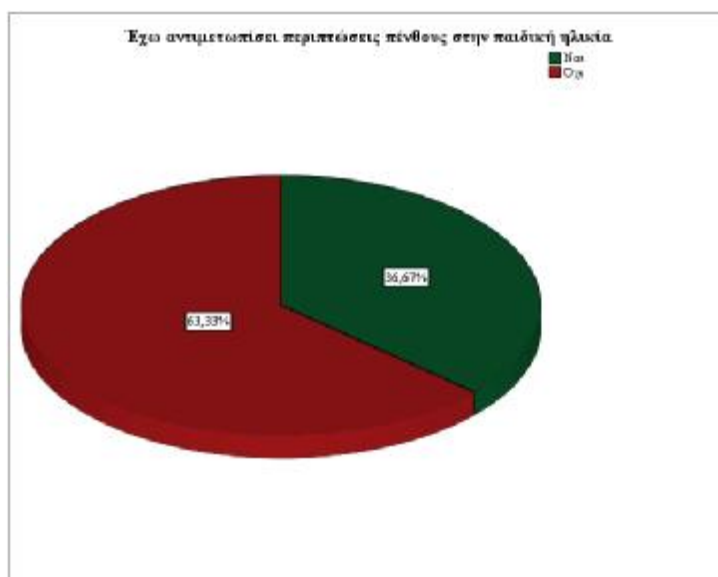
- **Ερώτηση 7: Έχω αντιμετωπίσει περιπτώσεις πένθους στην παιδική ηλικία;**

Η έβδομη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το εάν έχουν αντιμετωπίσει περιπτώσεις πένθους στην παιδική ηλικία, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 7 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 33 σε ποσοστό 36,7% απάντησαν ότι έχουν αντιμετωπίσει περιπτώσεις πένθους στην παιδική ηλικία, ενώ τα υπόλοιπα 57 άτομα σε ποσοστό 63,3% απάντησαν το αντίθετο.

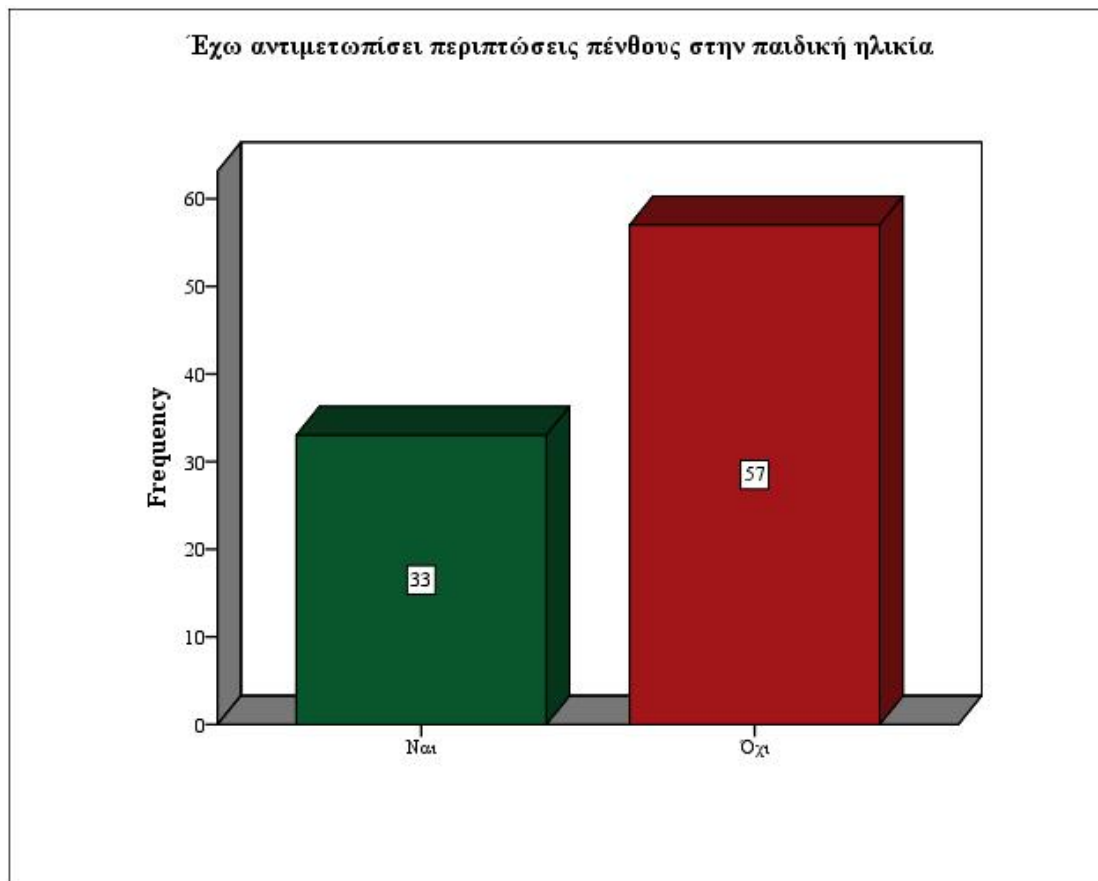
Έχω αντιμετωπίσει περιπτώσεις πένθους στην παιδική ηλικία

		Frequency	Percent
Valid	Ναι	33	36,7
	Όχι	57	63,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 7: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το εάν έχουν αντιμετωπίσει περιπτώσεις πένθους στην παιδική ηλικία, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 7.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το εάν έχουν αντιμετωπίσει περιπτώσεις πένθους στην παιδική ηλικία. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 7.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το εάν έχουν αντιμετωπίσει περιπτώσεις πένθους στην παιδική ηλικία. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

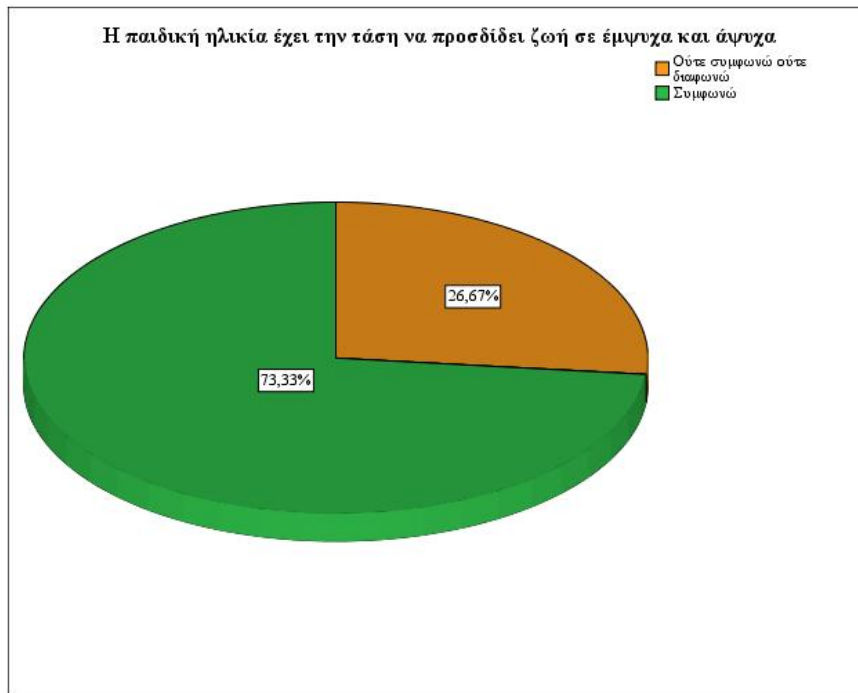
· **Ερώτηση 8: Η παιδική ηλικία έχει την τάση να προσδίδει ζωή σε έμψυχα και άψυχα**

Η όγδοη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η παιδική ηλικία έχει την τάση να προσδίδει ζωή σε έμψυχα και άψυχα, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 8 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 24 σε ποσοστό 26,7% απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με το ότι η παιδική ηλικία έχει την τάση να προσδίδει ζωή σε έμψυχα και άψυχα, ενώ τα υπόλοιπα 66 άτομα σε ποσοστό 73,3% απάντησαν ότι συμφωνούν με την προαναφερθείσα πρόταση.

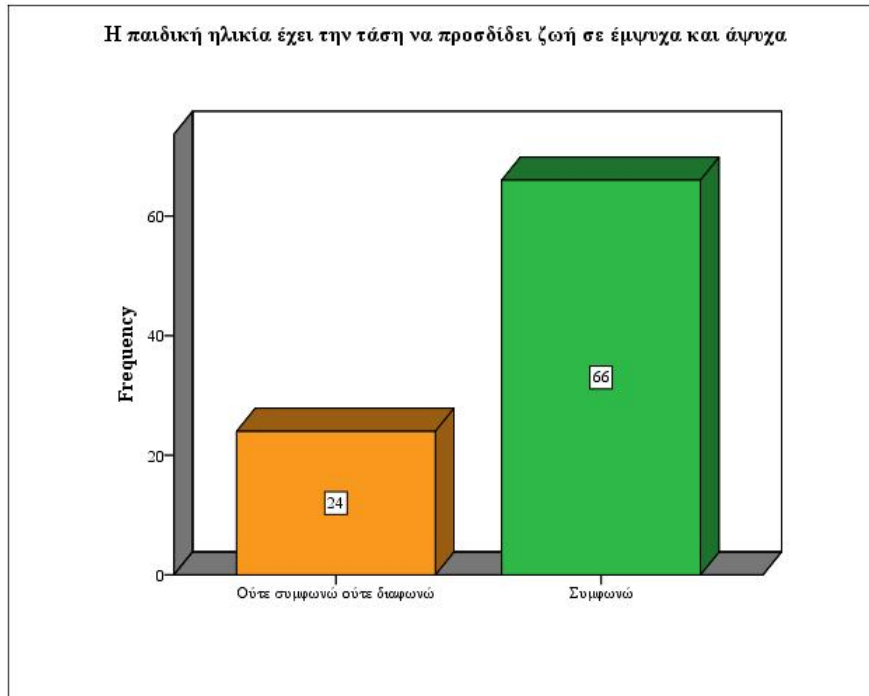
Η παιδική ηλικία έχει την τάση να προσδίδει ζωή σε έμψυχα και άψυχα

		Frequency	Percent
Valid	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	24	26,7
	Συμφωνώ	66	73,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 8: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η παιδική ηλικία έχει την τάση να προσδίδει ζωή σε έμψυχα και άψυχα, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 8.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η παιδική ηλικία έχει την τάση να προσδίδει ζωή σε έμψυχα και άψυχα. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 8.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η παιδική ηλικία έχει την τάση να προσδίδει ζωή σε έμψυχα και άψυχα. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

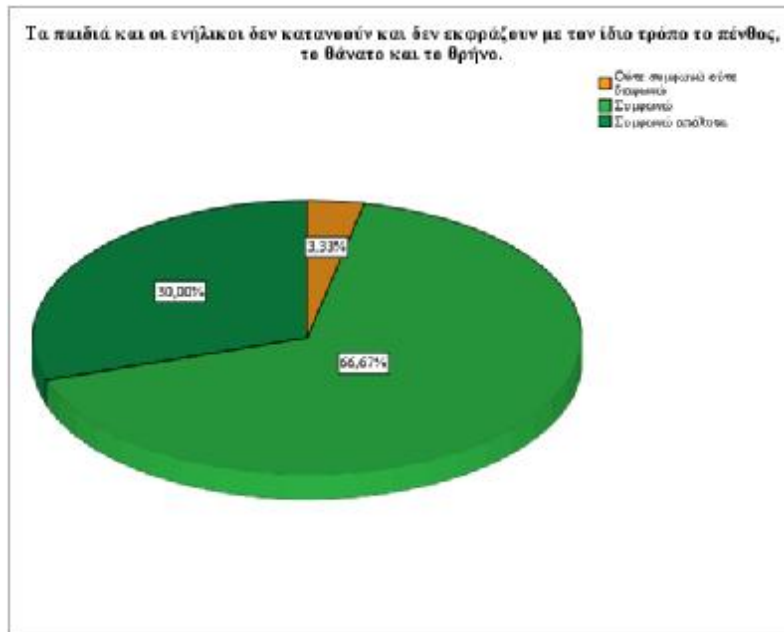
- **Ερώτηση 9: Τα παιδιά και οι ενήλικοι δεν κατανοούν και δεν εκφράζουν με τον ίδιο τρόπο το πένθος, το θάνατο και το θρήνο.**

Η ένατη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι τα παιδιά και οι ενήλικοι δεν κατανοούν και δεν εκφράζουν με τον ίδιο τρόπο το πένθος, το θάνατο και το θρήνο, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 9 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 3 σε ποσοστό 3,3% απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με το ότι το πένθος, ο θάνατος και ο θρήνος δεν κατανοούνται και δεν εκφράζονται με τον ίδιο τρόπο από τα παιδιά και τους ενήλικους, ενώ τα υπόλοιπα 87 άτομα σε ποσοστό 96,7% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό με την προαναφερθείσα πρόταση.

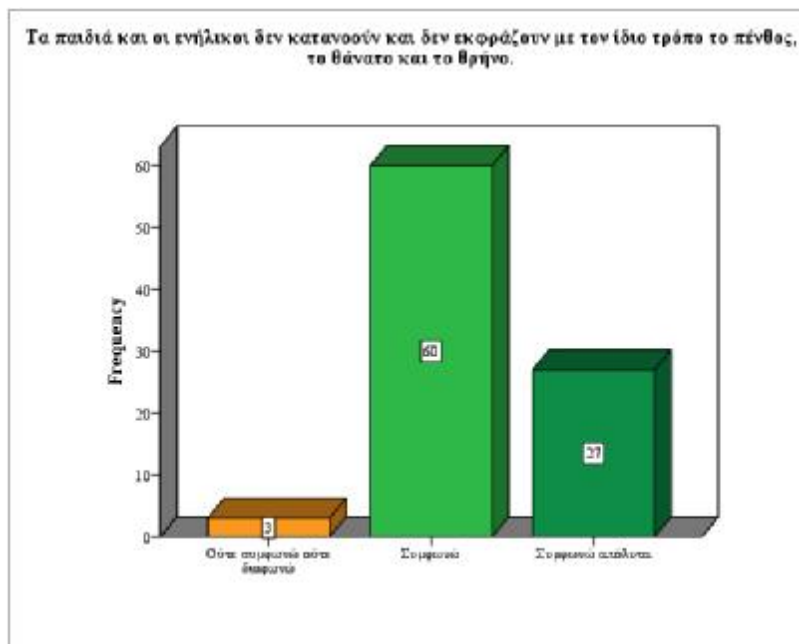
Τα παιδιά και οι ενήλικοι δεν κατανοούν και δεν εκφράζουν με τον ίδιο τρόπο το πένθος, το θάνατο και το θρήνο.

		Frequency	Percent
Valid	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	3	3,3
	Συμφωνώ	60	66,7
	Συμφωνώ απόλυτα	27	30,0
	Total	90	100,0

Πίνακας 9: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι τα παιδιά και οι ενήλικοι δεν κατανοούν και δεν εκφράζουν με τον ίδιο τρόπο το πένθος, το θάνατο και το θρήνο, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 9.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι τα παιδιά και οι ενήλικοι δεν κατανοούν και δεν εκφράζουν με τον ίδιο τρόπο το πένθος, το θάνατο και το θρήνο. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 9.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι τα παιδιά και οι ενήλικοι δεν κατανοούν και δεν εκφράζουν με τον ίδιο τρόπο το πένθος, το θάνατο και το θρήνο. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

- **Ερώτηση 10: Η κατανόηση του θανάτου στην παιδική ηλικία αποτελεί μια εξελικτική-αναπτυξιακή διαδικασία η οποία σχετίζεται με τον τρόπο έκφρασης του πένθους**

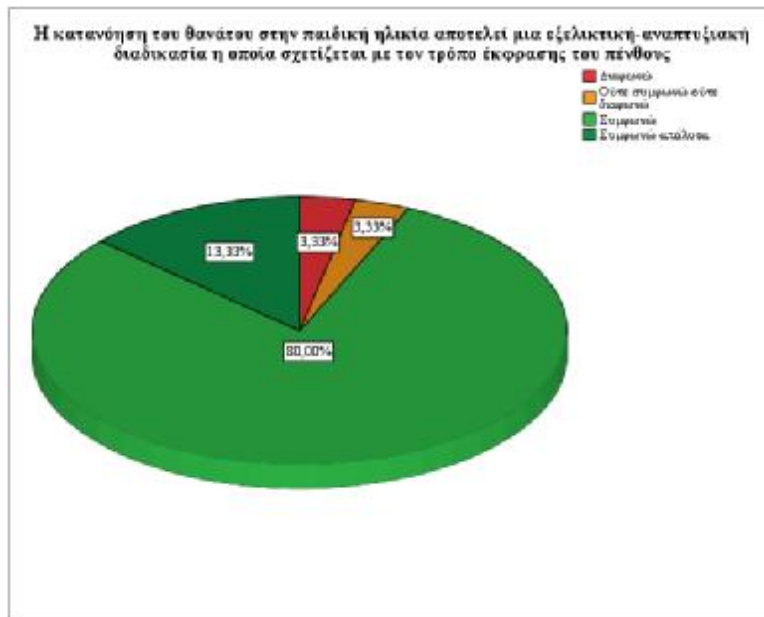
Η δέκατη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η κατανόηση του θανάτου στην παιδική ηλικία αποτελεί μια εξελικτική-αναπτυξιακή διαδικασία η οποία σχετίζεται με τον τρόπο έκφρασης του πένθους, του θανάτου και του θρήνου, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 10 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 3 σε ποσοστό 3,3% απάντησαν ότι διαφωνούν με το ότι η κατανόηση του θανάτου στην παιδική ηλικία αποτελεί μια εξελικτική-αναπτυξιακή διαδικασία η οποία σχετίζεται με τον τρόπο έκφρασης του πένθους, του θανάτου και του θρήνου. Την ίδια στιγμή ισάριθμα άτομα απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με την προαναφερθείσα πρόταση, ενώ τα υπόλοιπα 84 άτομα σε ποσοστό 93,3% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό.

Η κατανόηση του θανάτου στην παιδική ηλικία αποτελεί μια εξελικτική-αναπτυξιακή διαδικασία η οποία σχετίζεται με τον τρόπο έκφρασης του πένθους

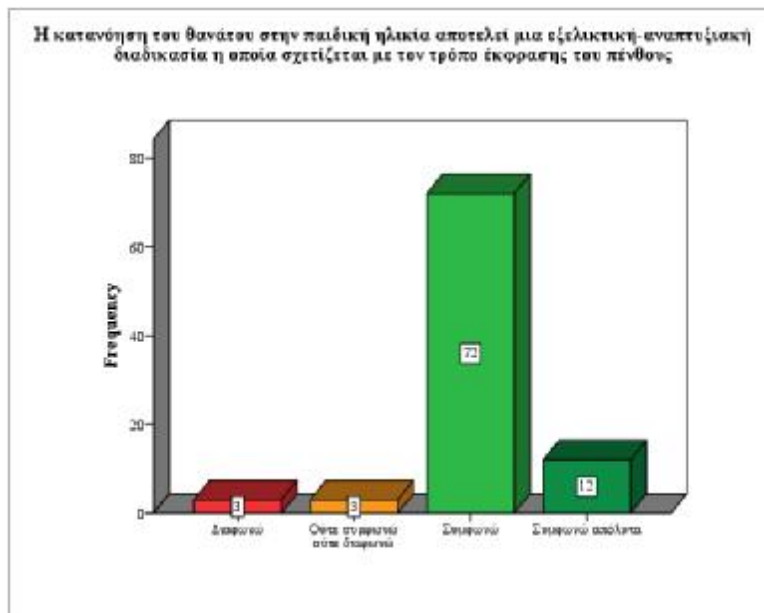
		Frequency	Percent
Valid	Διαφωνώ	3	3,3
	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	3	3,3
	Συμφωνώ	72	80,0
	Συμφωνώ απόλυτα	12	13,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 10: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η κατανόηση του θανάτου στην παιδική ηλικία αποτελεί μια εξελικτική-αναπτυξιακή διαδικασία η οποία σχετίζεται με τον τρόπο έκφρασης του πένθους, του θανάτου και του θρήνου, στον πίνακα είναι

εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 10.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η κατανόηση του θανάτου στην παιδική ηλικία αποτελεί μια εξελικτική-αναπτυξιακή διαδικασία η οποία σχετίζεται με τον τρόπο έκφρασης του πένθους, του θανάτου και του θρήνου. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 10.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η κατανόηση του θανάτου στην παιδική ηλικία αποτελεί μια εξελικτική-αναπτυξιακή

διαδικασία η οποία σχετίζεται με τον τρόπο έκφρασης του πένθους, του θανάτου και του θρήνου. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

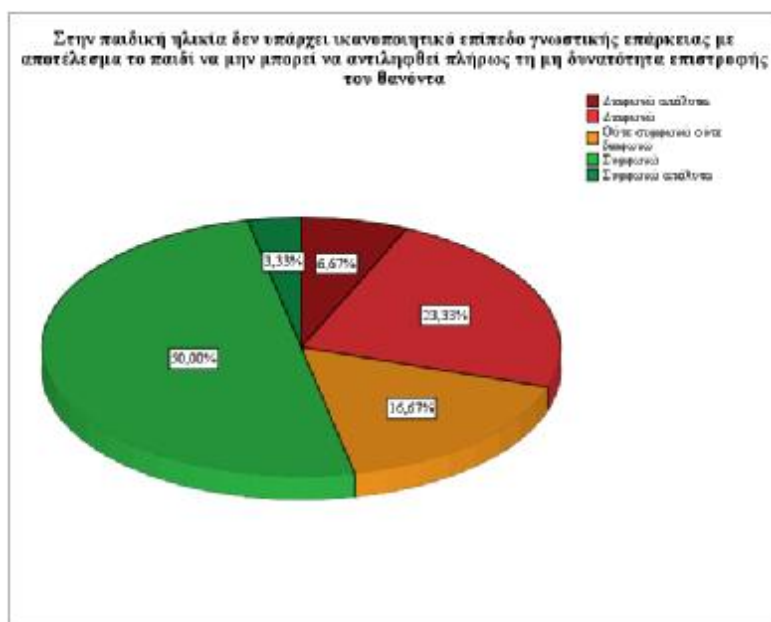
- **Ερώτηση 11: Στην παιδική ηλικία δεν υπάρχει ικανοποιητικό επίπεδο γνωστικής επάρκειας με αποτέλεσμα το παιδί να μην μπορεί να αντιληφθεί πλήρως τη μη δυνατότητα επιστροφής του θανόντα**

Η ενδέκατη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι στην παιδική ηλικία δεν υπάρχει ικανοποιητικό επίπεδο γνωστικής επάρκειας με αποτέλεσμα το παιδί να μην μπορεί να αντιληφθεί πλήρως τη μη δυνατότητα επιστροφής του θανόντα, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 11 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 27 σε ποσοστό 30% απάντησαν ότι διαφωνούν με το ότι στην παιδική ηλικία δεν υπάρχει ικανοποιητικό επίπεδο γνωστικής επάρκειας με αποτέλεσμα το παιδί να μην μπορεί να αντιληφθεί πλήρως τη μη δυνατότητα επιστροφής του θανόντα. Την ίδια στιγμή 15 άτομα σε ποσοστό 16,7% απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με την προαναφερθείσα πρόταση, ενώ τα υπόλοιπα 47 άτομα σε ποσοστό 53,3% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό.

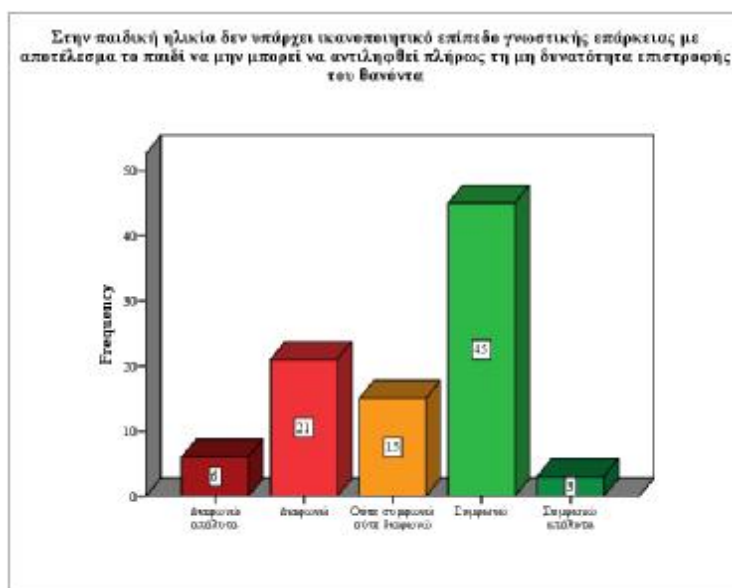
Στην παιδική ηλικία δεν υπάρχει ικανοποιητικό επίπεδο γνωστικής επάρκειας με αποτέλεσμα το παιδί να μην μπορεί να αντιληφθεί πλήρως τη μη δυνατότητα επιστροφής του θανόντα

		Frequency	Percent
Valid	Διαφωνώ απόλυτα	6	6,7
	Διαφωνώ	21	23,3
	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	15	16,7
	Συμφωνώ	45	50,0
	Συμφωνώ απόλυτα	3	3,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 11: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι στην παιδική ηλικία δεν υπάρχει ικανοποιητικό επίπεδο γνωστικής επάρκειας με αποτέλεσμα το παιδί να μην μπορεί να αντιληφθεί πλήρως τη μη δυνατότητα επιστροφής του θανάτου, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 11.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι στην παιδική ηλικία δεν υπάρχει ικανοποιητικό επίπεδο γνωστικής επάρκειας με αποτέλεσμα το παιδί να μην μπορεί να αντιληφθεί πλήρως τη μη δυνατότητα επιστροφής του θανάτου. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 11.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι στην παιδική ηλικία δεν υπάρχει ικανοποιητικό επίπεδο γνωστικής επάρκειας με αποτέλεσμα το παιδί να μην μπορεί να αντιληφθεί πλήρως τη μη δυνατότητα επιστροφής του θανάτου. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

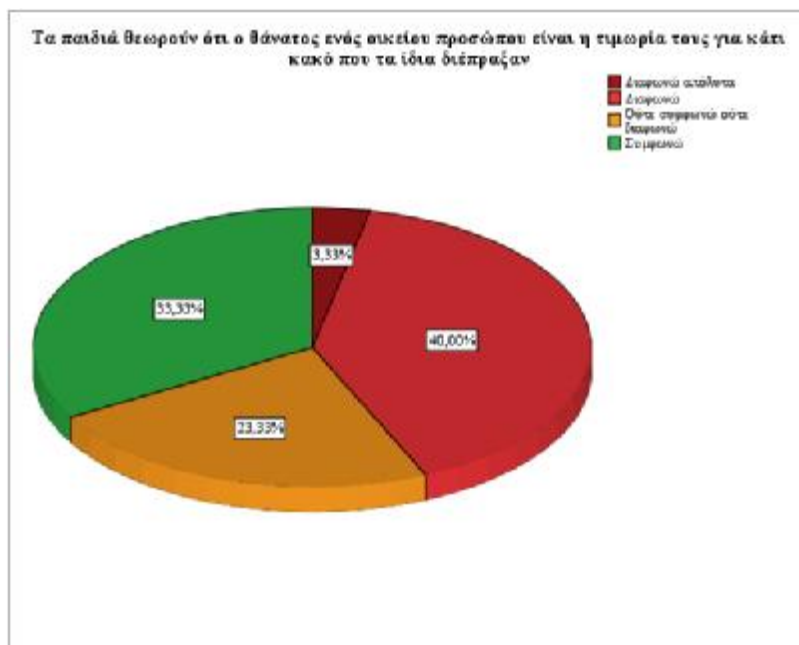
- **Ερώτηση 12: Τα παιδιά θεωρούν ότι ο θάνατος ενός οικείου προσώπου είναι η τιμωρία τους για κάτι κακό που τα ίδια διέπραξαν**

Η δωδέκατη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι τα παιδιά θεωρούν ότι ο θάνατος ενός οικείου προσώπου είναι η τιμωρία τους για κάτι κακό που τα ίδια διέπραξαν, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 12 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 39 σε ποσοστό 43,3% απάντησαν ότι διαφωνούν με το ότι τα παιδιά θεωρούν ότι ο θάνατος ενός οικείου προσώπου είναι η τιμωρία τους για κάτι κακό που τα ίδια διέπραξαν. Την ίδια στιγμή 21 άτομα σε ποσοστό 23,3% απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με την προαναφερθείσα πρόταση, ενώ τα υπόλοιπα 30 άτομα σε ποσοστό 33,3% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό.

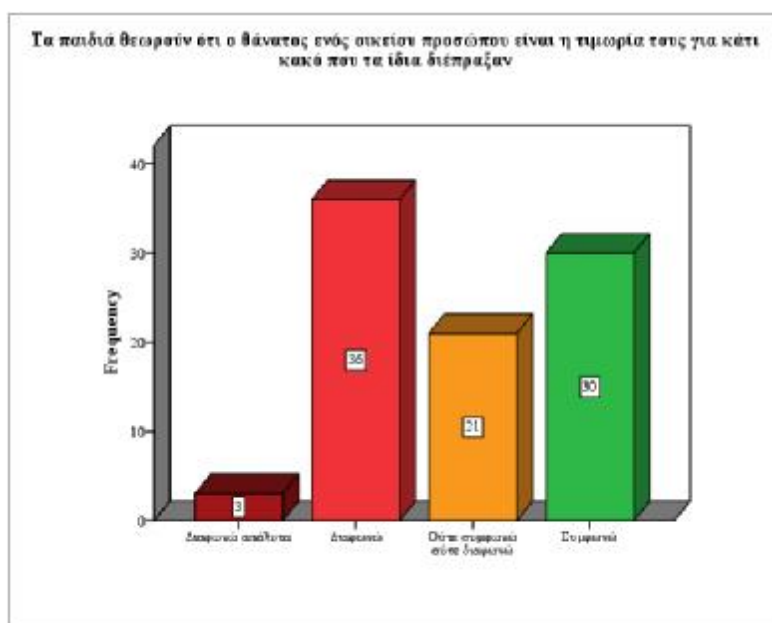
Τα παιδιά θεωρούν ότι ο θάνατος ενός οικείου προσώπου είναι η τιμωρία τους για κάτι κακό που τα ίδια διέπραξαν

		Frequency	Percent
Valid	Διαφωνώ απόλυτα	3	3,3
	Διαφωνώ	36	40,0
	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	21	23,3
	Συμφωνώ	30	33,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 12: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι τα παιδιά θεωρούν ότι ο θάνατος ενός οικείου προσώπου είναι η τιμωρία τους για κάτι κακό που τα ίδια διέπραξαν, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 12.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι τα παιδιά θεωρούν ότι ο θάνατος ενός οικείου προσώπου είναι η τιμωρία τους για κάτι κακό που τα ίδια διέπραξαν. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 12.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι τα παιδιά θεωρούν ότι ο θάνατος ενός οικείου προσώπου είναι η τιμωρία τους για κάτι κακό που τα ίδια διέπραξαν. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

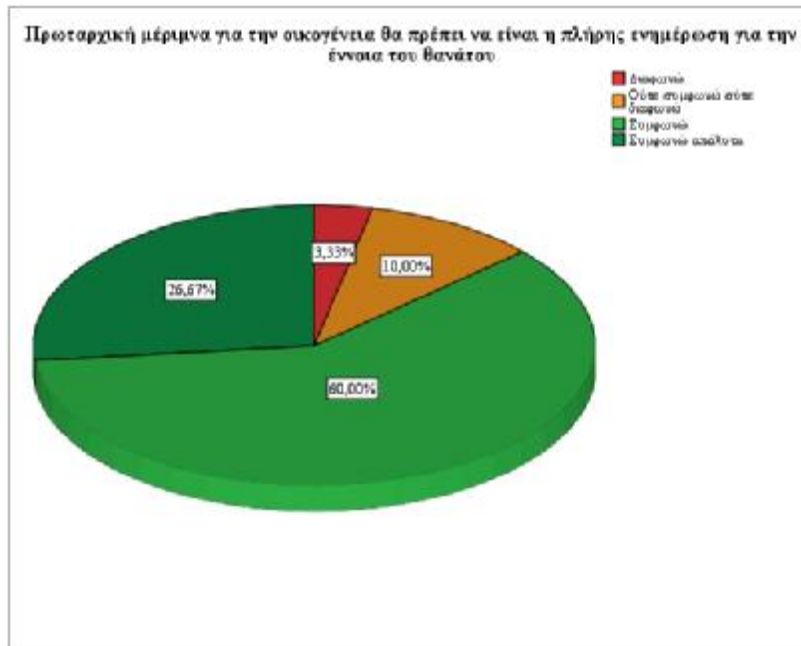
- **Ερώτηση 13: Πρωταρχική μέριμνα για την οικογένεια θα πρέπει να είναι η πλήρης ενημέρωση για την έννοια του θανάτου**

Η δέκατη τρίτη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η πρωταρχική μέριμνα για την οικογένεια θα πρέπει να είναι η πλήρης ενημέρωση για την έννοια του θανάτου, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 13 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 3 σε ποσοστό 3,3% απάντησαν ότι διαφωνούν με το ότι η πρωταρχική μέριμνα για την οικογένεια θα πρέπει να είναι η πλήρης ενημέρωση για την έννοια του θανάτου. Την ίδια στιγμή 9 άτομα σε ποσοστό 10% απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με την προαναφερθείσα πρόταση, ενώ τα υπόλοιπα 78 άτομα σε ποσοστό 86,7% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό.

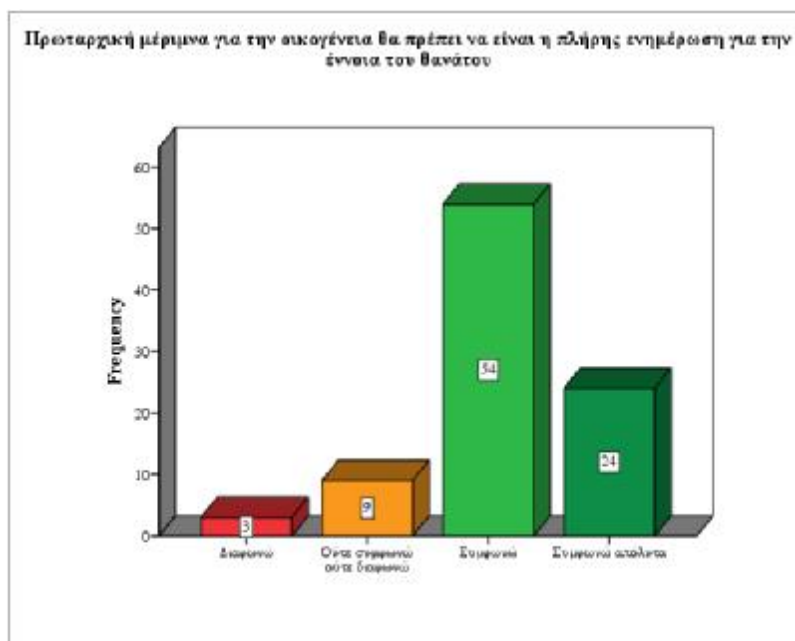
Πρωταρχική μέριμνα για την οικογένεια θα πρέπει να είναι η πλήρης ενημέρωση για την έννοια του θανάτου

		Frequency	Percent
Valid	Διαφωνώ	3	3,3
	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	9	10,0
	Συμφωνώ	54	60,0
	Συμφωνώ απόλυτα	24	26,7
	Total	90	100,0

Πίνακας 13: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η πρωταρχική μέριμνα για την οικογένεια θα πρέπει να είναι η πλήρης ενημέρωση για την έννοια του θανάτου, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 13.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η πρωταρχική μέριμνα για την οικογένεια θα πρέπει να είναι η πλήρης ενημέρωση για την έννοια του θανάτου. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 13.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι η πρωταρχική μέριμνα για την οικογένεια θα πρέπει να είναι η πλήρης ενημέρωση για την έννοια του θανάτου. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

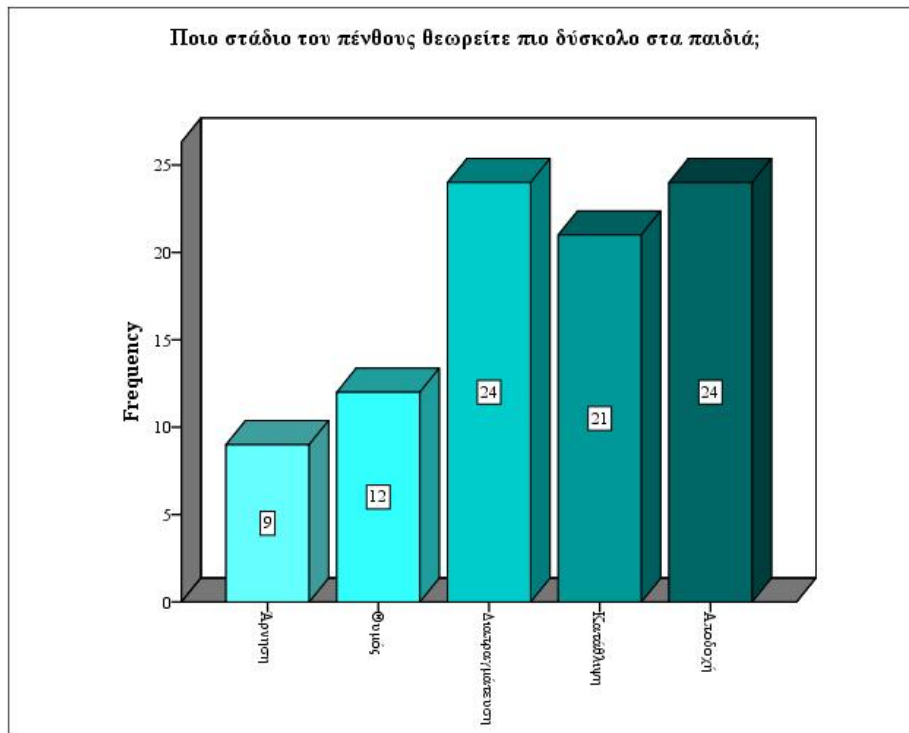
· **Ερώτηση 14: Ποιο στάδιο του πένθους θεωρείτε πιο δύσκολο στα παιδιά**

Η δέκατη τέταρτη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το στάδιο του πένθους που θεωρούν πιο δύσκολο στα παιδιά, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 14 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 9 σε ποσοστό 10% απάντησαν ότι θεωρούν ότι η άρνηση είναι το δυσκολότερο στάδιο του πένθους για την παιδική ηλικία. Την ίδια στιγμή 12 άτομα σε ποσοστό 13,3% απάντησαν ότι θεωρούν ότι ο θυμός είναι το δυσκολότερο στάδιο του πένθους για τα παιδιά, ενώ 24 άτομα σε ποσοστό 26,7% απάντησαν ότι θεωρούν ότι η διαπραγμάτευση και η αποδοχή είναι τα δύο στάδια αποδοχής του πένθους είναι τα δυσκολότερα για τα παιδιά. Τέλος 21 άτομα σε ποσοστό 23,3% απάντησαν ότι θεωρούν την κατάθλιψη ως το δυσκολότερο στάδιο του πένθους για τα παιδιά.

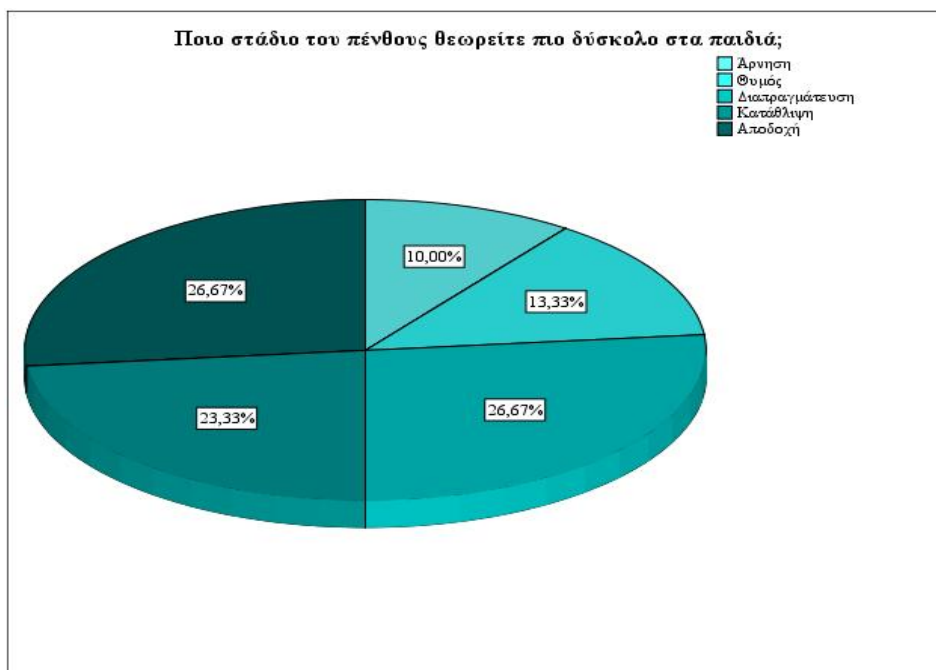
Ποιο στάδιο του πένθους θεωρείτε πιο δύσκολο στα παιδιά;

		Frequency	Percent
Valid	Άρνηση	9	10,0
	Θυμός	12	13,3
	Διαπραγμάτευση	24	26,7
	Κατάθλιψη	21	23,3
	Αποδοχή	24	26,7
	Total	90	100,0

Πίνακας 14: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το στάδιο του πένθους που θεωρούν πιο δύσκολο στα παιδιά, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 14.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το στάδιο του πένθους που θεωρούν πιο δύσκολο στα παιδιά. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 14.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το στάδιο του πένθους που θεωρούν πιο δύσκολο στα παιδιά. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

- **Ερώτηση 15: Κατά πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παρέμβαση στο αναπτυξιακό πεδίο**

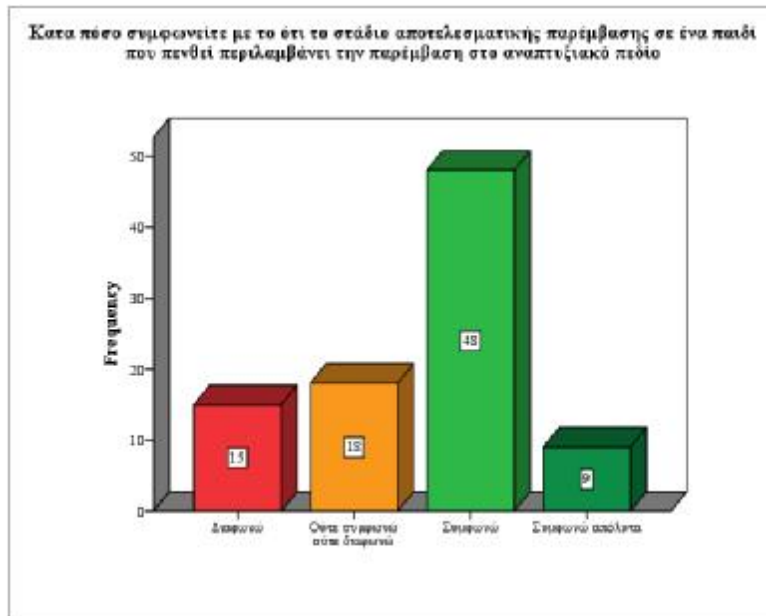
Η δέκατη πέμπτη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παρέμβαση στο αναπτυξιακό πεδίο, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 15 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 15 σε ποσοστό 16,7% απάντησαν ότι διαφωνούν με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παρέμβαση στο αναπτυξιακό πεδίο. Την ίδια στιγμή 18 άτομα σε ποσοστό 20% απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με την προαναφερθείσα πρόταση, ενώ τα υπόλοιπα 57 άτομα σε ποσοστό 63,3% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό.

Κατα πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παρέμβαση στο αναπτυξιακό πεδίο

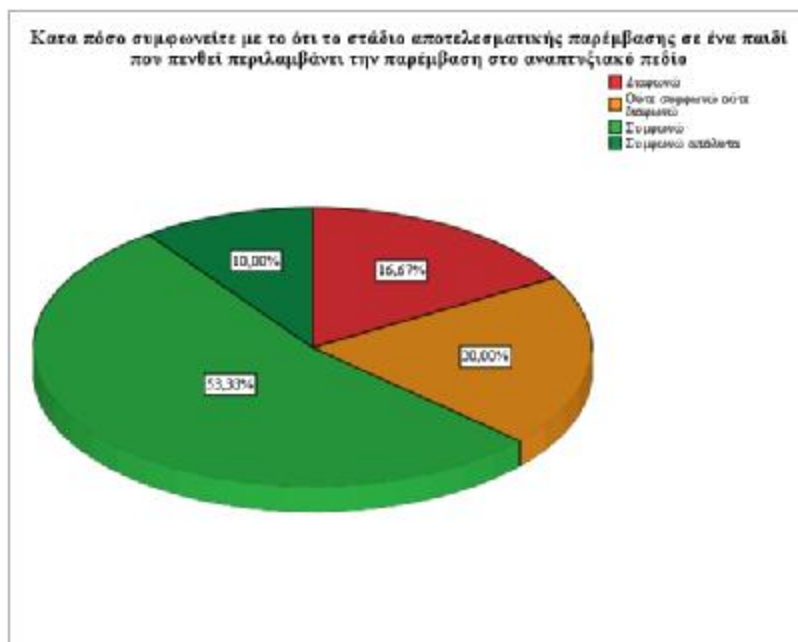
		Frequency	Percent
Valid	Διαφωνώ	15	16,7
	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	18	20,0
	Συμφωνώ	48	53,3
	Συμφωνώ απόλυτα	9	10,0
	Total	90	100,0

Πίνακας 15: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παρέμβαση στο αναπτυξιακό πεδίο, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 15.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παρέμβαση στο αναπτυξιακό πεδίο. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 15.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παρέμβαση στο αναπτυξιακό πεδίο. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

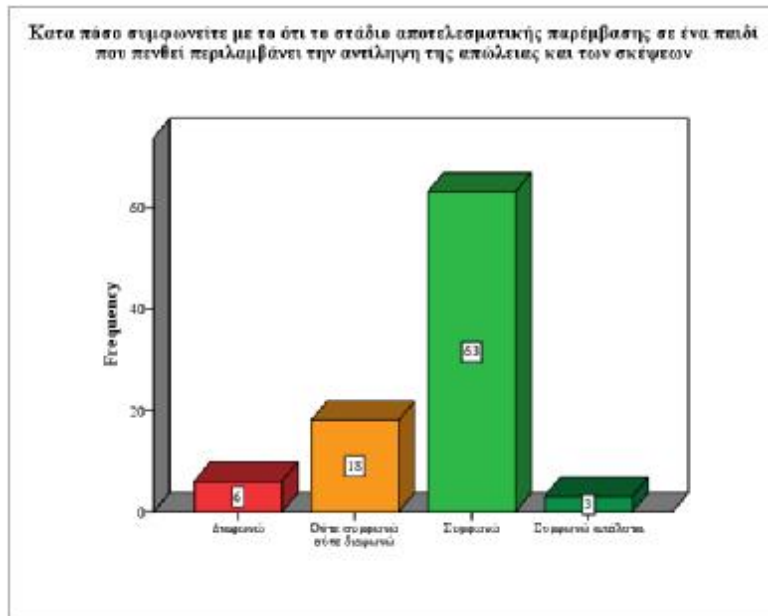
- **Ερώτηση 16: Κατά πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την αντίληψη της απώλειας και των σκέψεων**

Η δέκατη έκτη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την αντίληψη της απώλειας και των σκέψεων, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 16 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 6 σε ποσοστό 6,7% απάντησαν ότι διαφωνούν με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την αντίληψη της απώλειας και των σκέψεων. Την ίδια στιγμή 18 άτομα σε ποσοστό 20% απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με την προαναφερθείσα πρόταση, ενώ τα υπόλοιπα 66 άτομα σε ποσοστό 73,3% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό.

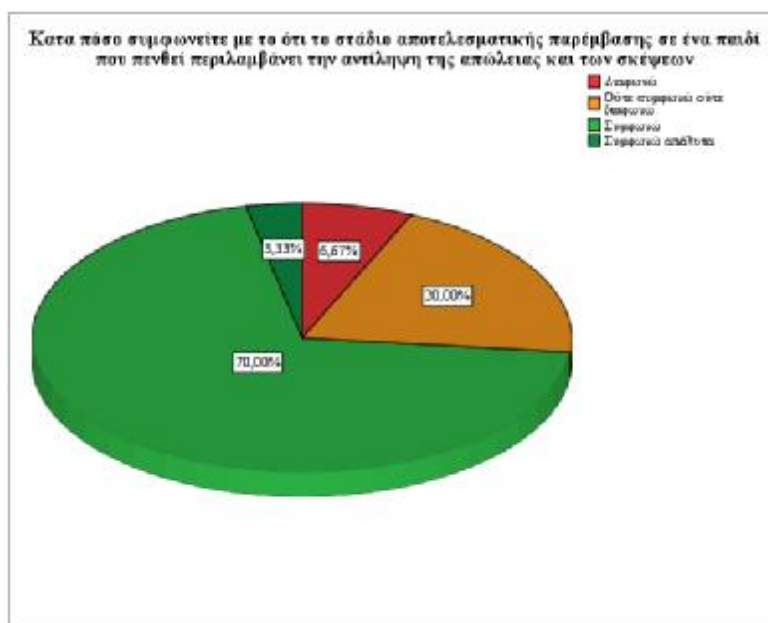
Κατά πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την αντίληψη της απώλειας και των σκέψεων

		Frequency	Percent
Valid	Διαφωνώ	6	6,7
	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	18	20,0
	Συμφωνώ	63	70,0
	Συμφωνώ απόλυτα	3	3,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 16: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την αντίληψη της απώλειας και των σκέψεων, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 16.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την αντίληψη της απώλειας και των σκέψεων. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 16.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την αντίληψη της απώλειας και των σκέψεων. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

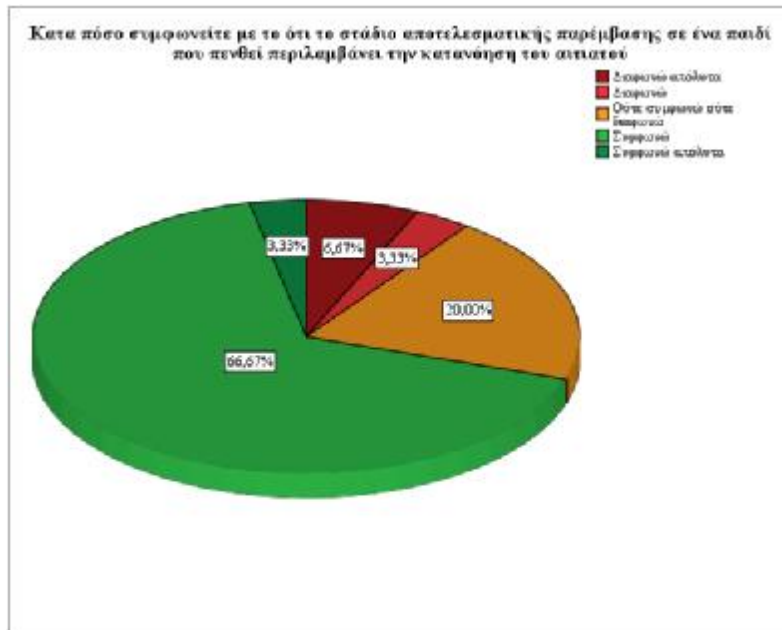
- **Ερώτηση 17: Κατά πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατανόηση του αιτιατού**

Η δέκατη έβδομη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατανόηση του αιτιατού, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 17 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 9 σε ποσοστό 10% απάντησαν ότι διαφωνούν με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατανόηση του αιτιατού. Την ίδια στιγμή 18 άτομα σε ποσοστό 20% απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με την προαναφερθείσα πρόταση, ενώ τα υπόλοιπα 63 άτομα σε ποσοστό 70% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό.

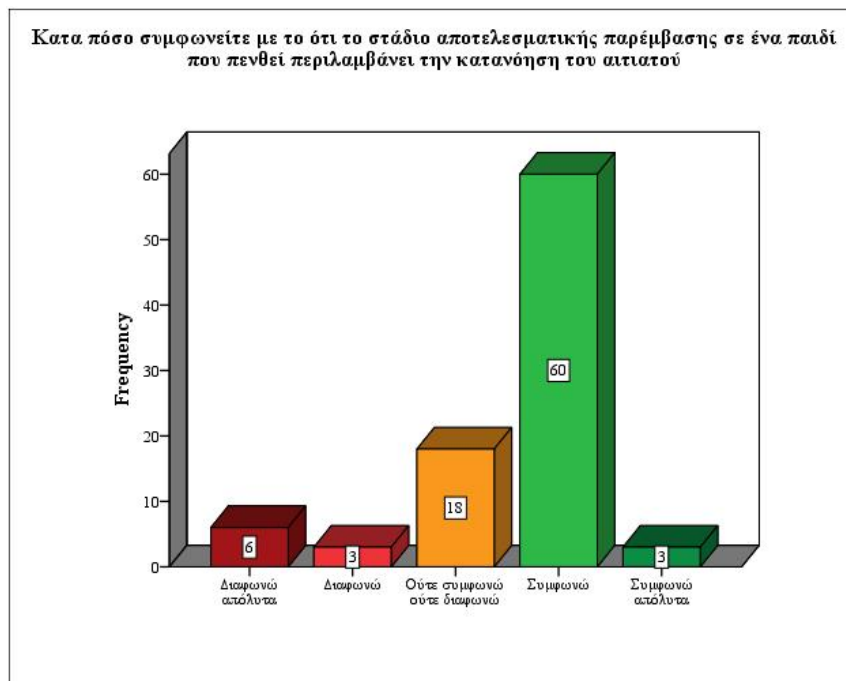
Κατά πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατανόηση του αιτιατού

		Frequency	Percent
Valid	Διαφωνώ απόλυτα	6	6,7
	Διαφωνώ	3	3,3
	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	18	20,0
	Συμφωνώ	60	66,7
	Συμφωνώ απόλυτα	3	3,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 17: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατανόηση του αιτιατού, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 17.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατανόηση του αιτιατού. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 17.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατανόηση του αιτιατού. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

- **Ερώτηση 18: Κατα πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παροχή της δυνατότητας να θρηνησει**

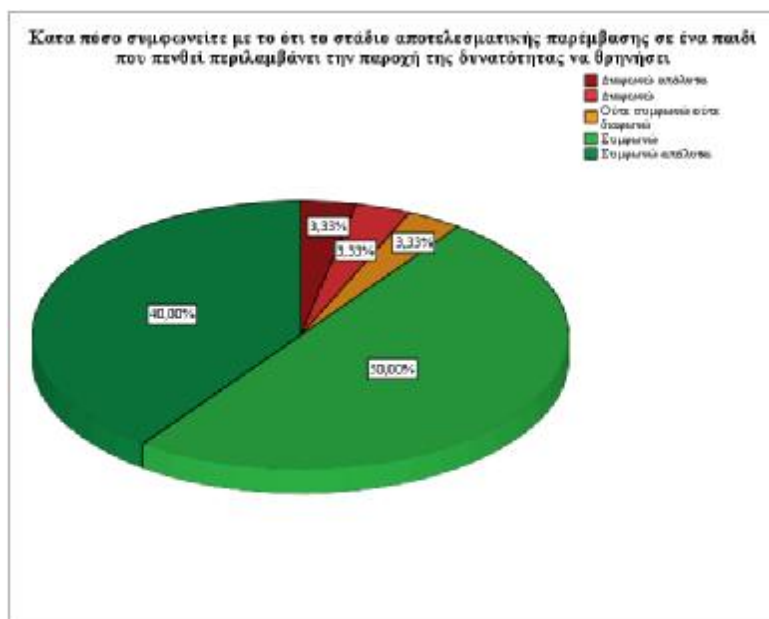
Η δέκατη όγδοη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παροχή της δυνατότητας να θρηνησει, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 18 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 6 σε ποσοστό 6,6% απάντησαν ότι διαφωνούν με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παροχή της δυνατότητας να θρηνησει. Την ίδια στιγμή 3 άτομα σε ποσοστό 3,3% απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με την προαναφερθείσα πρόταση, ενώ τα υπόλοιπα 81 άτομα σε ποσοστό 90% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό.

Κατα πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παροχή της δυνατότητας να θρηνησει

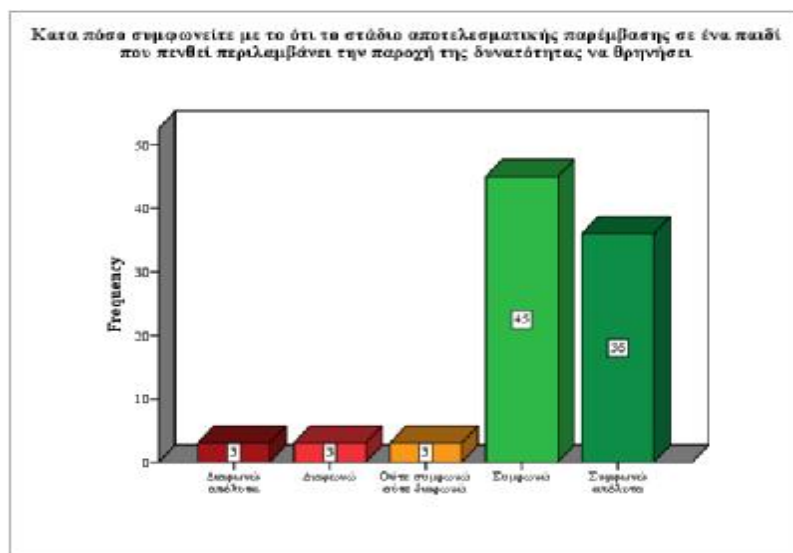
		Frequency	Percent
Valid	Διαφωνώ απόλυτα	3	3,3
	Διαφωνώ	3	3,3
	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	3	3,3
	Συμφωνώ	45	50,0
	Συμφωνώ απόλυτα	36	40,0
	Total	90	100,0

Πίνακας 18: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παροχή της δυνατότητας να θρηνησει, στον

πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 18.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παροχή της δυνατότητας να θρηνησει. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 18.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την παροχή της δυνατότητας να θρηνησει. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

- **Ερώτηση 19: Κατά πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να εκφράσει τα συναισθήματα του**

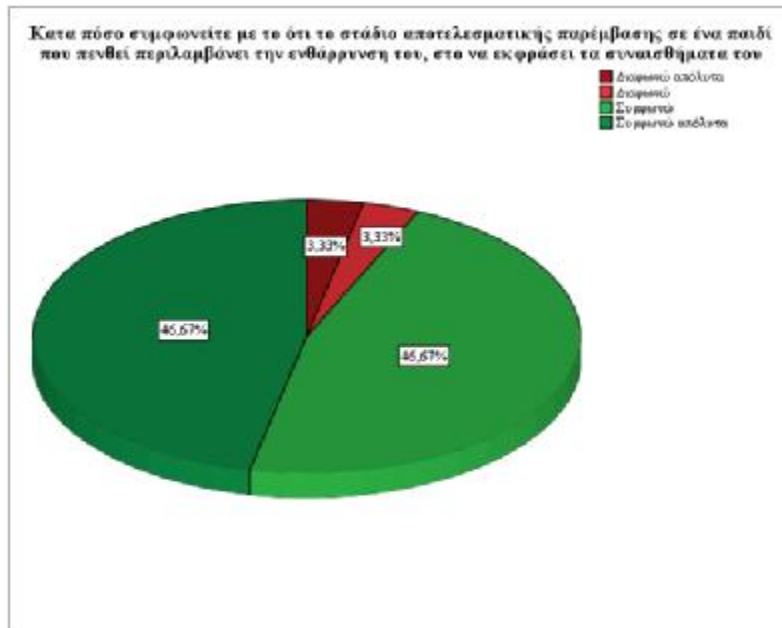
Η δέκατη ένατη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να εκφράσει τα συναισθήματα του, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 19 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 6 σε ποσοστό 6,6% απάντησαν ότι διαφωνούν με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να εκφράσει τα συναισθήματα του ενώ τα υπόλοιπα 84 άτομα σε ποσοστό 93,4% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό.

Κατά πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να εκφράσει τα συναισθήματα του

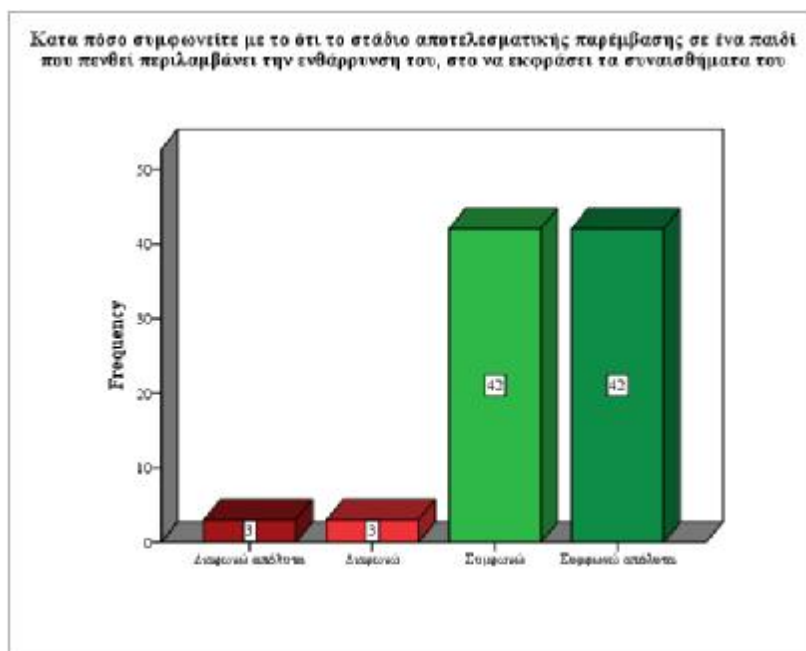
		Frequency	Percent
Valid	Διαφωνώ απόλυτα	3	3,3
	Διαφωνώ	3	3,3
	Συμφωνώ	42	46,7
	Συμφωνώ απόλυτα	42	46,7
	Total	90	100,0

Πίνακας 19: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να εκφράσει τα συναισθήματα του, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 19.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να εκφράσει τα συναισθήματα του. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 19.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να εκφράσει τα συναισθήματα του. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

- **Ερώτηση 20: Κατά πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να μετουσιώσει τη θλίψη του**

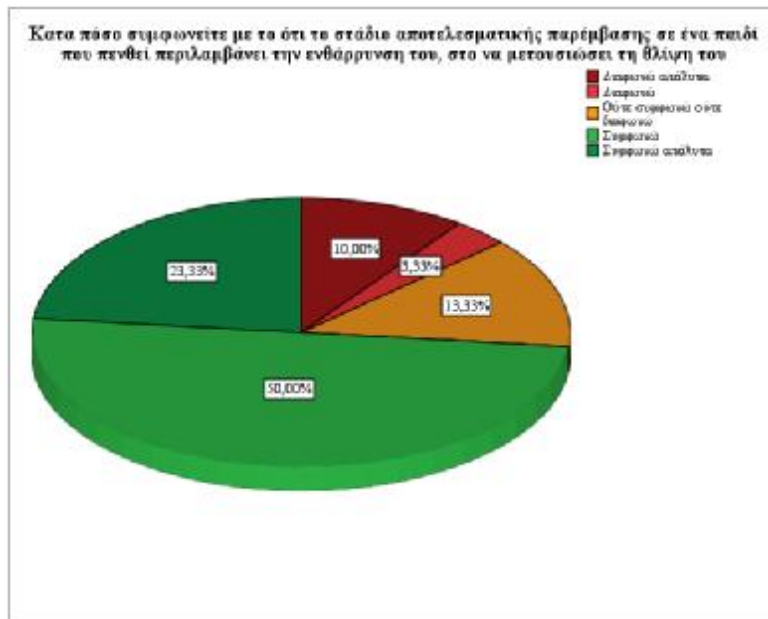
Η εικοστή ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να μετουσιώσει τη θλίψη του, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 20 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 12 σε ποσοστό 13,3% απάντησαν ότι διαφωνούν με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να μετουσιώσει τη θλίψη του. Την ίδια στιγμή ισάριθμα άτομα απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με την προαναφερθείσα πρόταση, ενώ τα υπόλοιπα 66 άτομα σε ποσοστό 73,3% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό.

Κατά πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να μετουσιώσει τη θλίψη του

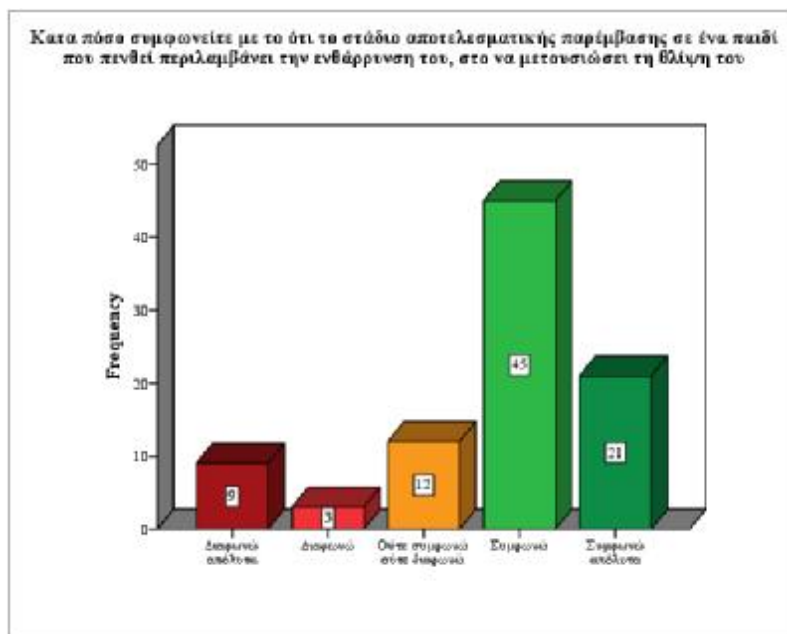
		Frequency	Percent
Valid	Διαφωνώ απόλυτα	9	10,0
	Διαφωνώ	3	3,3
	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	12	13,3
	Συμφωνώ	45	50,0
	Συμφωνώ απόλυτα	21	23,3
	Total	90	100,0

Πίνακας 20: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να μετουσιώσει τη

θλίψη του, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 20.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να μετουσιώσει τη θλίψη του. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 20.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την

ενθάρρυνση του, στο να μετουσιώσει τη θλίψη του. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

- **Ερώτηση 21: Κατά πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατάλυση των συναισθημάτων και των σκέψεων ενοχής**

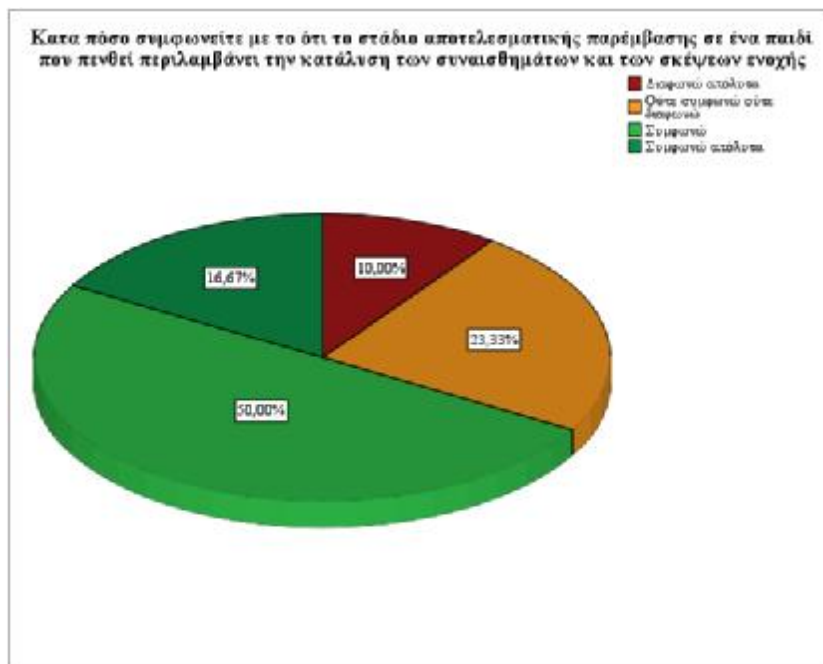
Η εικοστή πρώτη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατάλυση των συναισθημάτων και των σκέψεων ενοχής, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 21 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 9 σε ποσοστό 10% απάντησαν ότι διαφωνούν με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατάλυση των συναισθημάτων και των σκέψεων ενοχής. Την ίδια στιγμή 21 άτομα σε ποσοστό 23,3% απάντησαν ότι ούτε συμφωνούν αλλά και ότι ούτε διαφωνούν με την προαναφερθείσα πρόταση, ενώ τα υπόλοιπα 60 άτομα σε ποσοστό 76,7% απάντησαν ότι συμφωνούν σε κάποιο βαθμό.

Κατά πόσο συμφωνείτε με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατάλυση των συναισθημάτων και των σκέψεων ενοχής

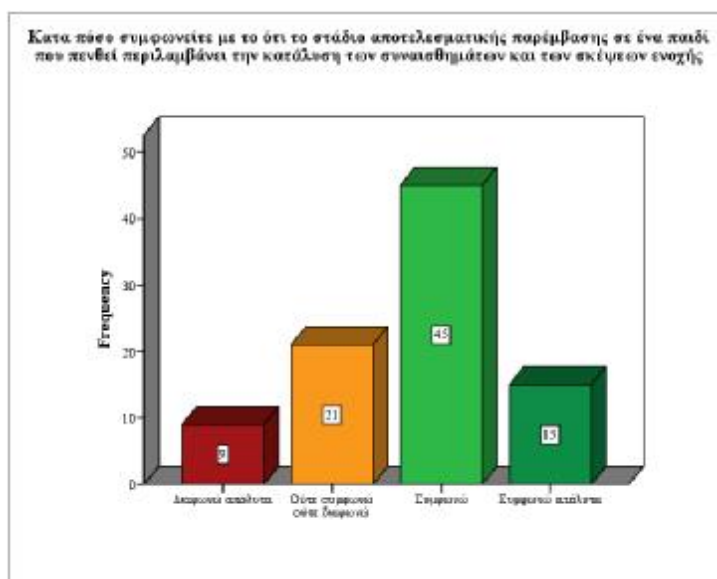
		Frequency	Percent
Valid	Διαφωνώ απόλυτα	9	10,0
	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	21	23,3
	Συμφωνώ	45	50,0
	Συμφωνώ απόλυτα	15	16,7
	Total	90	100,0

Πίνακας 21: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης

σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατάλυση των συναισθημάτων και των σκέψεων ενοχής, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 21.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατάλυση των συναισθημάτων και των σκέψεων ενοχής. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 21.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το

στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατάλυση των συναισθημάτων και των σκέψεων ενοχής. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

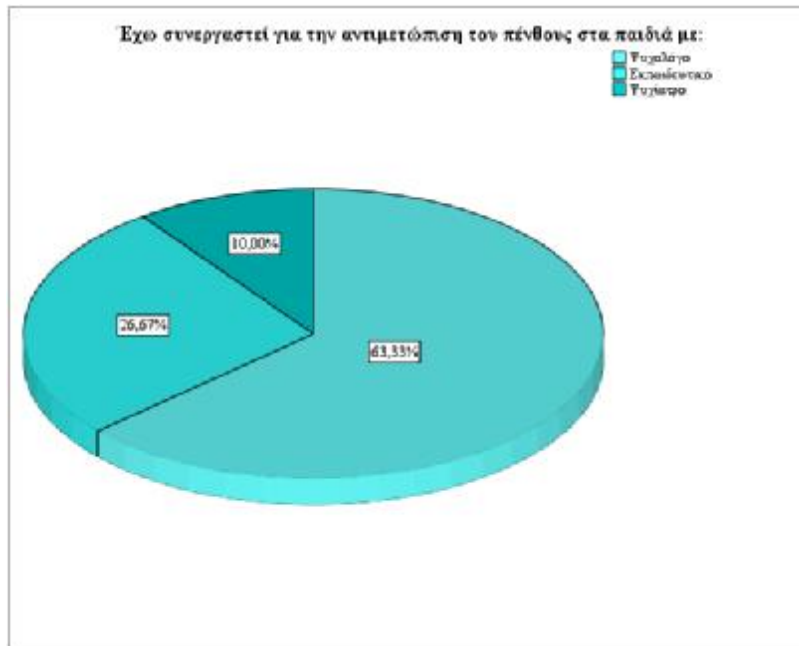
· **Ερώτηση 22: Έχω συνεργαστεί για την αντιμετώπιση του πένθους στα παιδιά με:**

Η εικοστή δεύτερη ερώτηση που καλέστηκαν να απαντήσουν οι ερωτηθέντες σχετιζόταν με το κατά πόσο συμφωνούν ή όχι με το ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει την κατάλυση των συναισθημάτων και των σκέψεων ενοχής, έτσι παρατηρώντας τον πίνακα 22 σε συνδυασμό με τα γραφήματα που τον ακολουθούν λαμβάνονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Από τα 90 άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα τα 57 σε ποσοστό 63,3% απάντησαν ότι έχουν συνεργαστεί για την αντιμετώπιση του πένθους στα παιδιά με ψυχολόγο. Την ίδια στιγμή 24 άτομα σε ποσοστό 26,7% απάντησαν ότι έχουν συνεργαστεί για την αντιμετώπιση του πένθους στα παιδιά με εκπαιδευτικό, ενώ τα υπόλοιπα 9 άτομα σε ποσοστό 10% απάντησαν ότι έχουν συνεργαστεί για την αντιμετώπιση του πένθους στα παιδιά με ψυχίατρο.

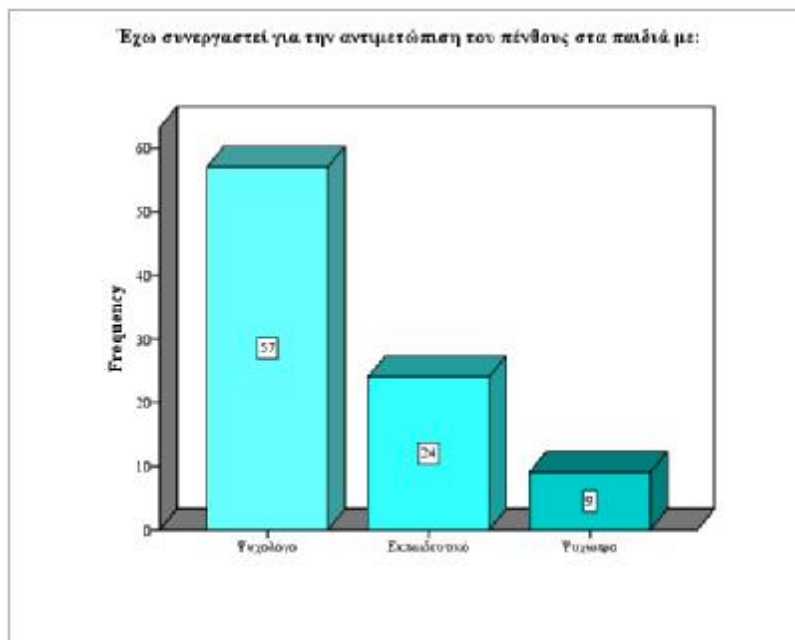
Έχω συνεργαστεί για την αντιμετώπιση του πένθους στα παιδιά με:

		Frequency	Percent
Valid	Ψυχολόγο	57	63,3
	Εκπαιδευτικό	24	26,7
	Ψυχίατρο	9	10,0
	Total	90	100,0

Πίνακας 22: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το έχουν συνεργαστεί για την αντιμετώπιση του πένθους στα παιδιά με κάποιο άλλο λειτουργό, στον πίνακα είναι εμφανείς από αριστερά η πιθανή απάντηση, η συχνότητα που συγκέντρωσε και το ποσοστό % που διέθετε επί το δείγμα.

Γράφημα τύπου πίτας (pie chart) 22.a: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το έχουν συνεργαστεί για την αντιμετώπιση του πένθους στα παιδιά με κάποιο άλλο λειτουργό. Εδώ είναι εμφανές το ποσοστό % που συγκέντρωσε η κάθε απάντηση.

Γράφημα τύπου ράβδων (bar chart) 22.b: Παρουσίαση των απαντήσεων που επέλεξαν οι ερωτηθέντες αναφορικά με το έχουν συνεργαστεί για την αντιμετώπιση του πένθους στα παιδιά με κάποιο άλλο λειτουργό. Εδώ είναι εμφανείς η συχνότητα (frequency) της κάθε απάντησης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Ο τρόπος ζωής του κάθε ατόμου και οι μέθοδοι αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον και κυρίως με το οικείο του περιβάλλον δημιουργεί αντιλήψεις περί της διαχείρισης του πένθους στο σύγχρονο κόσμο. Σαν κύριος παράγοντας προσέγγισης παρουσιάζεται η επίδραση από το περιβάλλον και το πώς αντιλαμβάνεται η κοινωνία το αίσθημα του θανάτου του πλησίον. Το περιβάλλον σχετίζεται με την ενεργοποίηση των προσωπικών αναγκών επιβίωσης, την απώλεια του αγαπημένου ατόμου μέσα στις τόσες καθημερινές απώλειες της κοινωνίας και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του πληθυσμού.

Σε μια διαφορετική προσέγγιση ο θάνατος παραμένει το μοναδιαίο «ακατανίκητο κακό» που μέσα σε μια ανεπτυγμένη κοινωνία που έχουν ανακαλυφθεί τα πάντα ο θάνατος δεν μπορεί να νικηθεί. Τέλος, η ενδοσκοπική αντιμετώπιση σχετίζεται με τον εγωκεντρικό χαρακτήρα του πένθους που αφορά τη συμπεριφορά του ατόμου που φαντάζεται να πεθαίνει ο ίδιος. Συνεπώς δυσκολεύεται να αποδεχτεί το θάνατο των αγαπημένων του προσώπων με τη λογική ότι επιδρά στη δική του ζωή.

Ως προς τη φιλοσοφική προσέγγιση του πένθους οι κύριες προσπάθειες προσέγγισης είναι του Wilkinson ο οποίος στην προσπάθεια του να προσδιορίσει τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία του πένθους θέτει το πένθος σαν την φυσικά αναμενόμενη και πολιτισμικά αποδεκτή απόκριση του πληθυσμού στο γεγονός του θανάτου. Θέτει την αντιμετώπιση του πένθους με βάση τα αναμενόμενα πολιτισμικά αποδεκτά κριτήρια και παρουσιάζει το πένθος σαν μια ψυχολογική πληγή.

Η αποδοχή της απώλειας και η αντιμετώπιση της αποτελεί μια μοναδική εμπειρία στη ζωή ενός ατόμου. Οι τρόποι έκφρασης του πένθους που βιώνουν τα παιδιά θα πρέπει να αξιολογούνται με βάση τη συχνότητα και τη δυνατότητα επεξεργασίας του από τα ίδια τα παιδιά. Η στήριξη και η κατανόηση αποτελούν τους κυριότερους πυλώνες παρέμβασης στη διαχείριση του πένθους. Το κάθε παιδί βιώνει την απώλεια με διαφορετικό τρόπο υπάρχουν όμως πολλά σημεία τα οποία προσδιορίζουν μια ομαδοποίηση στην αποτελεσματικότητα της παρέμβασης.

Ο γενικός στόχος της παρέμβασης σχετίζεται με την αποδοχή του γεγονότος, την αποσαφήνιση των λανθασμένων αντιλήψεων και την αντιμετώπιση των αλλαγών που βιώνουν. Οι αντιδράσεις των παιδιών δεν πρέπει να αγνοούνται ή να υπάρχουν δυσνόητες ερμηνείες τους. Το παιδί θα πρέπει να προετοιμάζεται για το γεγονός του

θανάτου και να απενοχοποιεί τόσο την έννοια του θανάτου όσο και τον ίδιο τον εαυτό.

Σχετικά με τις συνεντεύξεις, όσον αφορά την άποψη του κοινωνικού λειτουργού, θεωρεί ότι ο θάνατος δεν μπορεί να ξεπεραστεί. Όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να αντιμετωπίζονται τα παιδιά θεωρείται πολύ βασικό το παιδί να μαθαίνει την αλήθεια και να εξηγείται ότι το αγαπημένο του πρόσωπο που έχει πεθάνει δεν θα βρίσκεται κοντά του. Επίσης, η καλύτερη θεραπευτική αντιμετώπιση στα παιδιά είναι η συμβουλευτική θεραπεία.

Αυτό σημαίνει ότι ο ρόλος του κοινωνικού λειτουργού στο πένθος είναι κυρίως υποστηρικτικός, αρχικά στόχος του είναι να εκφράσει ο εξυπηρετούμενος τα συναισθήματα του σχετικά με το περιστατικό του θανάτου και να μιλήσει για το γεγονός. Αν και κάποιοι θεωρούν ότι δεν πρέπει να μιλάμε για το πένθος ο ειδικός πρέπει να κάνει τον εξυπηρετούμενο να μιλήσει για το γεγονός και να εκφράσει όσο περισσότερα συναισθήματα γίνεται.

Όσον αφορά τα συμπεράσματα αναφορικά με τις απόψεις των κοινωνικών λειτουργών πάνω στο πένθος παρατηρήθηκε ότι οι κοινωνικοί λειτουργοί στην συντριπτική τους πλειοψηφία θεωρούν ότι η κατανόηση του θανάτου στην παιδική ηλικία αποτελεί μια εξελικτική-αναπτυξιακή διαδικασία η οποία σχετίζεται με τον τρόπο έκφρασης του πένθους, του θανάτου και του θρήνου (93,3%) ενώ πάνω από το μισό δείγμα κοινωνικών λειτουργών απάντησε ότι στην παιδική ηλικία δεν υπάρχει ικανοποιητικό επίπεδο γνωστικής επάρκειας με αποτέλεσμα το παιδί να μην μπορεί να αντιληφθεί πλήρως τη μη δυνατότητα επιστροφής του θανόντα με λιγότερα άτομα να διατηρούν αρνητική στάση με αυτό το ερώτημα (53,3% έναντι 30%).

Στο παρόν σημείο πρέπει να αναφερθεί ότι η πλειοψηφία των ερωτηθέντων φάνηκε να διαφωνεί με το ότι τα παιδιά θεωρούν ότι ο θάνατος ενός οικείου προσώπου είναι η τιμωρία τους για κάτι κακό που τα ίδια διέπραξαν ενώ ένα μεγάλο τμήμα του δείγματος απάντησε θετικά στην παρούσα πρόταση (43,3% προς 33,3%). Επίσης παρατηρήθηκε ότι η πλειοψηφία των ερωτηθέντων θεωρεί ότι η πρωταρχική μέριμνα για την οικογένεια θα πρέπει να είναι η πλήρης ενημέρωση για την έννοια του θανάτου (86,7%). Επιπροσθέτως παρατηρήθηκε ότι οι ερωτηθέντες θεωρούν ως πιο δύσκολα στάδια του πένθους για την παιδική ηλικία τη διαπραγμάτευση και την αποδοχή της κατάστασης (26,7% το κάθε ένα στάδιο), ενώ ακολούθησε η κατάθλιψη (23,3%) ο θυμός (13,3%) και τέλος η άρνηση (10%).

Σημαντικό γεγονός είναι ότι οι κοινωνικοί λειτουργοί θεωρούν στην πλειοψηφία τους ότι το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί πρέπει να περιλαμβάνει την ενθάρρυνση του, στο να εκφράσει τα συναισθήματα του (93,4%), ενώ ακολούθησε η άποψη αναφορικά με την παροχή της δυνατότητας στο παιδί να θρηνησει (90%). Εν συνεχεία ακολούθησε η κατάλυση των συναισθημάτων και των σκέψεων ενοχής από το παιδί (76,7%), η αντίληψη της απώλειας και των σκέψεων και η ενθάρρυνση του παιδιού, στο να μετουσιώσει τη θλίψη του (73,3%). Οι κοινωνικοί λειτουργοί ταξινόμησαν εν συνεχεία την κατανόηση του αιτιατού από το παιδί (70%) και τέλος την παρέμβαση στο αναπτυξιακό πεδίο του (63,3%).

Τελευταίο αλλά εξίσου σημαντικό είναι και το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό κοινωνικών λειτουργών απάντησαν ότι έχουν συνεργαστεί για την αντιμετώπιση του πένθους στα παιδιά με ψυχολόγο (63,3%), ακολούθησαν εκείνοι που έχουν συνεργαστεί με εκπαιδευτικό (26,7%) και τέλος ένα μικρότερο τμήμα ατόμων που έχουν συνεργαστεί με ψυχίατρο (10%).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Volkmann, A., Hentschel, L. (2016) Normal and pathological grief - Mourning culture in Germany, *Tagliche Praxis*, 57(4), pp. 735-754
2. Schonfeld, D.J., Demaria, T., Berry, S., Diederich, S., Haro, T.M. (2016) Supporting the grieving child and family, *Pediatrics*, 138(3),e20162147
3. Fulford, W. (2017) Hidden suffering and the effects of adverse childhood experiences, *Religions*, 8(3),31
4. Lytje, M. (2017) The success of a planned bereavement response—a survey on teacher use of bereavement response plans when supporting grieving children in Danish schools, *Pastoral Care in Education*, 35(1), pp. 28-38
5. Rementeria, A. (2017) How to grow up or (nearly) die trying: developing trust in one's own capacity for growth de *Journal of Child Psychotherapy*, 43(1), pp. 66-82
6. Dyer, H. (2016) Reparation for a violent boyhood: pedagogies of mourning in Shane Meadow's *This is England*, *Pedagogy, Culture and Society*, pp. 1-11
7. Sveen, J., Kreicbergs, U., Melcher, U., Alvariza, A. (2016) Teenagers' reasoning about a parent's recent death in cancer, *Palliative and Supportive Care*, 14(4), pp. 349-357
8. Koblenz, J. (2016) Growing from Grief: Qualitative Experiences of Parental Loss, *Omega (United States)*, 73(3), pp. 203-230
9. Steen, J. (2017) Mourning the elegy: Robert Creeley's 'mother's photograph', *Textual Practice*, 31(1), pp. 159-177
10. Pennington, N. (2017) Tie Strength and Time: Mourning on Social Networking Sites, *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 61(1), pp. 11-23

11. Dyer, H. (2016) Reparation for a violent boyhood: pedagogies of mourning in Shane Meadow's *This is England*, *Pedagogy, Culture and Society*, pp. 1-11
12. Singh, R.K., Raj, A., Paschal, S., Hussain, S. (2015) Role of communication for pediatric cancer patients and their family, *Indian Journal of Palliative Care*, 21(3), pp. 338-340
13. Young, H. (2016) Loss and profound intellectual disabilities: the significance of early separation responses, *Advances in Mental Health and Intellectual Disabilities*, 10(6), pp. 315-323
14. Delassus, É. (2016) A child can he mourn? *Neuropsychiatrie de l'Enfance et de l'Adolescence*
15. Schonfeld, D.J., Demaria, T., Berry, S., Diederich, S., Haro, T.M. (2016) Supporting the grieving child and family, *Pediatrics*, 138(3),e20162147
16. DeDiego, A.C., Wheat, L.S., Fletcher, T.B. (2016) Overcoming Obstacles: Exploring the Use of Adventure Based Counseling in Youth Grief Camps, *Journal of Creativity in Mental Health*, pp. 1-13
17. Symonds LeBlanc, S. (2017) Goodbye, Daddy: An Autoethnographic Journey Through the Grief and Mourning Process, *Journal of Loss and Trauma*, 22(2), pp. 110-119
18. Vashist, L. (2016) The politics of mourning: Justice and healing in Manipur, *Economic and Political Weekly*, 51(50), pp. 25-28
19. Lacasta Reverte, M.A., Limonero García, J.T., García Penas, A., Barahona, H. (2016) Bereavement program in Palliative Care. Analysis of the services in Spain, *Medicina Paliativa*, 23(4), pp. 192-198

20. Testoni, I. (2016) The psychology of death and mourning: From clinical work to death education, *Psicoterapia e Scienze Umane*, 50(2), pp. 229-252
21. Stefana, A. (2017) Mourning the Death of a Foreign Child, *Indian Journal of Pediatrics*, 84(3), pp. 245
22. Romano, H. (2017) Mourning in children according to age differences, *Neuropsychiatrie de l'Enfance et de l'Adolescence*
23. Wonch Hill, P., Cacciatore, J., Shreffler, K.M., Pritchard, K.M. (2016) The loss of self: The effect of miscarriage, stillbirth, and child death on maternal self-esteem, *Death Studies*, pp. 1-10
24. Worden, J. W. (2009). *Grief Counselling and Grief Therapy*. New York: Springer
25. Μαλικιώση-Λοϊζου, Μ. (2001). Η συμβουλευτική ψυχολογία στην εκπαίδευση. Από τη θεωρία στη πράξη. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
26. Pesek, E. M. (2002). The role of support groups in disenfranchised grief. In K. Doca, K. Disenfranchised grief: New directions, challenges and strategies for practice. Champaign, IL: Research Press.
27. Humphrey, M. G, & Zimpfer, G. D. (2008). *Counselling for grief and bereavement*. (2nd ed), Thousand Oaks: Sage.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ

Πένθος στην παιδική ηλικία

Η παρούσα έρευνα έχει ως σκοπό τη διερεύνηση των απόψεων των κοινωνικών λειτουργών σχετικά με τη διαχείριση του πένθους στην παιδική ηλικία.

* Απαιτείται

1. Φύλο *

- άνδρας
- γυναίκα

2. Ηλικία *

- 21-30
- 31-40
- 41-50
- 51-60
- 60 και άνω

3. Επίπεδο εκπαίδευσης *

- Πτυχίο κοινωνικού λειτουργού Τ.Ε.
- Μεταπτυχιακός τίτλος
- Διδακτορικός τίτλος

4. Τομέας που εργάζομαι *

- Ιδιωτικός τομέας
- Δημόσιος τομέας
- Μη Κυβερνητική Οργάνωση

5. Επαγγελματική Εμπειρία *

- 0-5 χρόνια

- 6-10
- 11-15
- 16-20
- 20 και άνω

6. Έχω ασχοληθεί με το πένθος; *

- Ναι
- Όχι

7. Έχω αντιμετωπίσει περιπτώσεις πένθους στην παιδική ηλικία *

- Ναι
- Όχι

8. Η παιδική ηλικία έχει την τάση να προσδίδει ζωή σε έμψυχα και άψυχα *

- Διαφωνώ απόλυτα
- Διαφωνώ
- Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ
- Συμφωνώ
- Συμφωνώ απόλυτα

9. Τα παιδιά και οι ενήλικοι δεν κατανοούν και δεν εκφράζουν με τον ίδιο τρόπο το πένθος, το θάνατο και το θρήνο. *

- Διαφωνώ απόλυτα
- Διαφωνώ
- Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ
- Συμφωνώ
- Συμφωνώ απόλυτα

10. Η κατανόηση του θανάτου στην παιδική ηλικία αποτελεί μια εξελικτική-αναπτυξιακή διαδικασία η οποία σχετίζεται με τον τρόπο έκφρασης του πένθους *

- Διαφωνώ απόλυτα
- Διαφωνώ
- Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ
- Συμφωνώ
- Συμφωνώ απόλυτα

11. Στην παιδική ηλικία δεν υπάρχει ικανοποιητικό επίπεδο γνωστικής επάρκειας με αποτέλεσμα το παιδί να μην μπορεί να αντιληφθεί πλήρως τη μη δυνατότητα επιστροφής του θανόντα *

- Διαφωνώ απόλυτα
- Διαφωνώ
- Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ
- Συμφωνώ
- Συμφωνώ απόλυτα

12. Τα παιδιά θεωρούν ότι ο θάνατος ενός οικείου προσώπου είναι η τιμωρία τους για κάτι κακό που τα ίδια διέπραξαν *

- Διαφωνώ απόλυτα
- Διαφωνώ
- Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ
- Συμφωνώ
- Συμφωνώ απόλυτα

13. Πρωταρχική μέριμνα για την οικογένεια θα πρέπει να είναι η πλήρης ενημέρωση για την έννοια του θανάτου *

- Διαφωνώ απόλυτα
- Διαφωνώ

- ο Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ
- ο Συμφωνώ
- ο Συμφωνώ απόλυτα

14. Ποιο στάδιο του πένθους θεωρείτε πιο δύσκολο στα παιδιά; *

- ο Άρνηση
- ο Θυμός
- ο Διαπραγμάτευση
- ο Κατάθλιψη
- ο Αποδοχή

15. Το στάδιο αποτελεσματικής παρέμβασης σε ένα παιδί που πενθεί περιλαμβάνει : *

	Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
Η παρέμβαση στο αναπτυξιακό πεδίο.	☐	☐	☐	☐	☐
Η αντίληψη της απώλειας και των σκέψεων.	☐	☐	☐	☐	☐
Κατανόηση του αιτιατού.	☐	☐	☐	☐	☐
Παροχή δυνατότητας στο παιδί να θρηνησει.	☐	☐	☐	☐	☐
Ενθάρρυνση	☐	☐	☐	☐	☐

Διαφωνώ
απόλυτα

Διαφωνώ

Ούτε
συμφωνώ
ούτε
διαφωνώ

Συμφωνώ

Συμφωνώ
απόλυτα

του παιδιού να
εκφράσει τα
συναισθήματα
του.

Ενθάρρυνση

του παιδιού να
μετουσιώσει τη
θλίψη του.

Κατάλυση των
συναισθημάτων
και των
σκέψεων
ενοχής

16. Έχω συνεργαστεί για την αντιμετώπιση του πένθους στα παιδιά με: *

- Ψυχολόγο
- Εκπαιδευτικό
- Ψυχίατρο
- Νοσηλεύτη

Υποβολή

Με την υποστήριξη της
Φόρμες Google

Αυτό το περιεχόμενο δεν έχει δημιουργηθεί και δεν έχει εγκριθεί από την Google.
Αναφορά κακής χρήσης - Όροι Παροχής Υπηρεσιών - Πρόσθετοι όροι